

9.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVIII

Fekete Csaba:

Ritus Caenae Dominicae -- borsodi imádságokkal (1713 - ante 1775)

Magyar református szertartási és kegyességi hagyományaink három elemét találja az olvasó a következő lapokon. (1) Először a *Pataki Ágenda* kéziratos másolatának közreadását (2–3), azután két szertartási imádság következik, amely egy eddig észrevétlenül lappangó nyomtatványban jelent meg. Lelkészavatáskor (ordinatio, beiktatás, szentelés) ez volt szokásos a Borsodi Egyházmegyében, nyilván a 17. század (vagy még a 16?) örökségéből valók. Nyomtatott *Ágendához* kötve maradt meg a kézirat, és az *Ágendával* együtt jelentek meg az *Idvességes imádságok*. A szöveg közlése után a Milotai Nyilas István nagyhatású *Ágendájának*^[1] itt érintett kiadását is tisztázza a legszükségesebb magyarázatokkal ez a közreadás. Ez azért kötelesség, mert ennek a két kiadványnak a tüzetes és együttes leírása, illetve bibliográfiai, egyháztörténeti, kegyességtörténeti regisztrálása eddig hiányzott.

A *Pataki Ágenda (Liturgia Sacrae Caenae 1658)*^[2] hatása és utóélete lemérhető azon, hogy az Ónodon elhatározott és nyomban kiadott *Tiszáninenni Liturgia* szövegében semmi nem maradt meg abból, amit Medgyesi Pál és köre az egyházmegyékkel elfogadtatott, majd kétszer közreadott 1658-ban és a következő években. Ez az új *Liturgia* a szerkesztő Lácza József neve nélkül jelent meg Sárospatakon 1817-ben, majd változatlanul másodszor is 1832-ben. De azért mégsem beszélhetünk a Milotai-féle *Ágenda*, meg a most említetthez hasonló kiadványok kivétel nélküli egyeduralmáról. Éppen az itt közreadott kéziratos másolat szemlélteti a másik oldalt, hogy volt az örökségnek a puritánok törekvéséhez ragaszkodó ága. Ez is tovább élt, habár módosulva. Meggyökerezett a hagyományban, terjedt kéziratos alakban.

Sákramentumi szertartásaink hazai történetében sok a homályos részlet. Különösen az olyan istentiszteleteken, amelyeket a Ravasz-féle *Ágenda* megjelenése óta szimbolikusnak szoktunk mondani (addig ilyen megkülönböztetés nem volt teológiai irodalmunkban). Milyenek voltak a helyi (például csak egyes egyházvidékekre jellemző) hagyományaink? Hogyan értelmezték maguk atyáink a helyi szokást? Keveset és bizonytalanul válaszolhatunk. Azóta csak a liturgikus fegyelem hiányáról beszélhetünk, amióta van egységesen elfogadott (voltaképpen hivatalosan kötelező) szertartási rendünk (tudniillik 1930 óta). A reformáció után jó kétszáz évig ez nálunk hiányzott. Maga Milotai Nyilas István is ostromozta, panaszkolta, hogy mekkora nálunk a tarkaság. Aztán az egységesítést célzó igyekezet (a 18. század elejétől) ötvöződött a liturgia leépítésével, redukciójával. Még ezután csaknem kétszáz esztendeig vergődött ez a törekvés, sehogy nem jutott nyugvópontra.

A lelkészszentelés rendjéről vannak vázlatos (valóban csak vázlatos) ismereteink. Tudjuk, hogy a lényegi egység mellett szabadon gyakorolták a zsinatok az ünnepélyes szertartást. Az esperesek, szuperintendensek liturgikus érzelme szerint valósították meg, illetve alkalmilag módosították. Másként ez nem is lehetett, mert bár nálunk hivatalból nincs hierarchikus felépítésű egyházszerkezet, a gyakorlatban mégis a tractus (egyházmegye) esperesének (dékánjának) a hatáskörébe tartozott a lelkészjelöltek előzetes megvizsgálása majd szentelése (ordinálása). Ez a kompetencia tehát hasonló jogkörrel való felruházás volt, mint a püspöké. Ez a zsinati aktus sem a gyülekezeti istentisztelet körébe tartozott, következésképpen az ágendák nem foglalkoztak vele, ezért találjuk esperesek jegyzőkönyvi beszámolójában vagy egyházkormányzati magánjegyzeteiben az ordinálás vázát, innen tudunk valamit a szertartás fő vonalairól. Úgy látszik azonban, hogy itt is voltak a megszokás által hagyományosan rögzített és elvárt elemek, ilyen lehetett több egyházmegyében is az áldást kérő majd a hálaadó imádság. Ezek közül ismerjük meg alább azokat, amelyeket a Borsodi Egyházmegye lelkésztestülete (akkor még Szent Társaságnak mondták) magáénak vallott, mint sajátos hagyományát.

A *Pataki Ágendának* van hozzáférhető mai kiadása,^[3] ennek rendjét és szerkezetét érdemes itt is követnünk. Így a kéziratos másolat eltéréseit, rövidítéseit, imádságok közötti válogatását könnyű bárkinek lemérnie, vizsgálnia.

A kézirat itteni közreadásának helyesírása közelít a mai szabványhoz, megtartva azonban a jellemző szóalakokat, régebben használatos ragokat, központosítást és kisbetűs vagy nagybetűs írásmódot. Nem szükséges, nem járna nyereséggel a kézirat nyelvészeti igényű, betű szerinti közlése, mert nem tudjuk, hogy miről készült a másolat (bizonyosan nem nyomtatványról), nem tudunk meg többet, ha csak a külsőségeket másoljuk. A korabeli kéziratosság általános jegyeire jellemző, hogy az *ö* és *ó*, *ü* és *ű*, *i* és *í* ékezeze nem különböztethető meg; helyenként *o* és *u* is előfordul; a maitól eltérően és következetesen *-ül*, *-ül* található *-ul* és *-ül* helyett; *-ból*, *-ből* helyett is *-búl*, *-bül* szokás. Sokszor eldönthetetlen, hogy némelyik szó kisbetűvel vagy nagybetűvel kezdődik. Egyes szavakat azonban következetesen nagybetűvel írt a másoló, csak néha nem, jobbnak látszott egységesítenünk. Kevés a szövegben a rövidítés, ligatúra, de majdnem mindig rövidített a *szent* szó *Sz*: és *β*: alakban. Vegyesen található *Xtus* és *Chri tus*. Külön van írva az *Úr Isten*, *Szent Lélek*, stb. Általában kötőjellel írták az igekötőt, illetve kötőjel nélkül egybeírták a megelőző szóval az *is* szócskát. Ma ezeket nem szükséges követnünk. Szintén nem szükséges kiejtés szerint írunk egyes szavakat, amelyek így voltak szokásosak a 18. században, míg más szavak írása megegyezik mai helyesírásunkkal.

A maihoz való közelítés másik oka az, hogy a nyomtatott *Ágenda* és imádságok helyesírása sem egységes, több ponton a kéziratos másolattól is eltér. Ezért látszott kellően mértéktartónak, ha átírás nélkül, de a korra jellemző szokásokat megtartva, csak a kiejtés szerint írt szóalakokat nem követjük és a következetlenségek hiányoznak a közreadásból. || || közé zárva olvashatók a szertartást végző lelkésznek szóló útbaigazítások, rubrikák. Ezeket az elmondandó szertartási részekről a középre zárás is megkülönbözteti.

A bibliai hivatkozások végig lábjegyzetben találhatóak. Így az olvasást nem zavarják. Szükség szerint feloldás is van mai hivatkozási szabvány szerint, illetve van helyesbítés. A megfelelő bibliai idézet is megtalálható, ha nincs a szövegben, vagy eltérő, mert a *Ritus* nem szó szerint idéz. Ezek az idézetek a Tótfalusi Kis Miklós kiadásából valók (1685). A 17. század végétől az *ő* kiadása számított legjobbnak, ez a későbbiek alapja egészen az 1908-as revideált kiadás megjelenéséig.

A *Pataki Ágenda* úrvacsorás szertartása a következő elemekből épül fel:

Tanítás, gyónás, feloldozás (szószékről?) (1–7):

- [1.] Meghívás az úrasztalához,
- [2.] Szereztetési igék,
- [3.] Tanítás az úrvacsora értelméről,
- [4.] Közgyónat,
- [5.] Hítvallás,
- [6.] Három gyónó kérdés,
- [7.] Feloldozás.

Communio az úrasztalánál (8–11)

[8.] *Imádság a kenyér felett,*

[9.] A kenyér elosztása,

[10.] *Imádság a bor felett,*

[11.] A bor elosztása.

Postcommunio (12–14)

[12.] Intelem,

[13.] Hálaadó imádság,

[14.] Megáldás.

(1)

Ritus Cœnæ Dominicæ

[≈1A≈]

Meghirdettük vólt szerelmesim az elmúlt Úr Napján, hogy ha a nagy kegyelmű Isten e szent napot egészségben és békességben megengedi érnünk, az Úrnak asztalát megterítjük, hogy a megéhezett s szomjúhozott lelkek magoknak vigasztalást vegyenek.

Imé a nagykegyelmű Úr Isten könyörgésünkben meghallgatott, s ígéletünk szerint az ő asztalát megterítettük, melyért övé legyen a dicsőség. Hívogattunk vala benneteket az Úr Krisztus nevében, s kértünk is, hogy *békéljete meg Istennel, s egymás között,*[4] és készítsétek magatokat a lelki vendégséghez, melyet ha cselekedtetek, azt mondja az én Uram tinéktek:

Ímé, az én Vacsorámot elkészítettem, tulkaim és madaraim megölettettek, mindenek készen vannak, jöjjetek el a lakodalomba.[5] Óh jöjjetek el kérlek, ne vessétek meg az Úrnak ily drága hívatalját!

[≈1^B≈]

De mivel nétalám találkoznak olyatének, kik még a bűnnek fertőjében inkább akarnak maradni, hogysen mint Istennel való frigyeket megújítani, azokaért is készületlenek, minekokáért hogy az ilyenek minékünk a következő szent munkában akadályúl ne legyenek, egy rövid Éneket mondunk el, s az idő alatt ki mehetnek.

|| *Az után így szólunk* ||

[≈2≈]

Szerelmesim a Jézus Krisztusban akik jó lelki ismérettel magokat elkészítették, hogy annyival is jobb készülettel járulhassanak elő, három dologra vigyázzunk.

I. Halljuk meg azokat az Igéket, melyekkel Urunk Krisztus szerzette e szent Vacsorát lelki titkaival együtt.

II. Lelki törödelmességgel tégyünk vallást bűneinkrűl.

III. Lelkűnk örömére halljuk meg bűneinknek kötele alól való felöldoztatásunkat.

Az szerzésnek igéit megírták mind a három Evangelisták, Szent Máté, Szent Márk, Szent Lukács, de legvilágosabba megírta amaz harmadik égben tanúlt Szent Pál.

|| I. Cor. 11 a v 23 ad vers. 30. legatur ||[6]

[≈ 3 ≈]

Ez igékben három vagyon (1) A szent *Jegyek*, (2) Az *Ígéret*ek szavai, (3) A *Parancsolatok*.

A szent *Jegyek* kettők (1) A külső éltető állatok, úgymint a kenyér és a bor. (2) A külső cselekedetek, melyek vagy az Egyházi Szolgáké, vagy a Vévőké.

Az Egyházi Szolgáké Krisztus Urunk cselekedeti szerint négyek. **1.** Vötte. **2.** Hálákat adott. **3.** Megszegte. **4.** Adta mondván: Vegyétek &c.

A Vévőké kettők, **1.** Elvötték. **2.** Megötték s itták. E szent jeleknek lelki értelmek, a kenyérnek és bornak előtételekkel együtt ezek:

A kenyér Krisztus Testének, a bor pedig Krisztus Vérének jelei.

Azért

Mikor látod a kenyeret és bort előtétetni, higgyed, hogy a Krisztus Atyjának örök végezésében szintén úgy előtétetett, s rendeltetett idvességednek végben vitelére.

Hogy pedig külön tétetni látod, higgyed, hogy Krisztus testétűl elszakadott s vére kiomlott, éretted való szenvedésében.

Hogy kenyérből és borbűl szerzette Urunk Krisztus ez Sákramentumot, értelme ez: Amint a kenyér és bor legjobb táplálói testednek: Úgy a Krisztus Teste és Vére legjobb, sőt egyetlen egy tápláló étele lelkednek az örök életre.

Hogy pedig mind kettőbűl szerzett, értelme ez: Amint az eledelben, és italban vagyon egész táplálódás, így a Krisztus teste és vére lelkednek tökéletes táplálója.

A kenyérnek és bornak felvételét mikor látod, higgyed, hogy a Krisztus szabad akaratbűl vötte fel a mi természetűnket a minden névvel nevezendő szenvedéseket és a keserű halált éretted: *Im hol vagyok én, hogy a te akaratodat cselekedjem Isten.*[7] *Én magam adom halálra az én életemet. Szabad akaratom szerint.*[8] *Az ő lelkét veti áldozatűl a bűnért.*[9]

A háláadást mikor hallod, higgyed a Krisztusnak lelkében szent Atyjához való buzdúlását a te lelki ellenségiden vött győzödelmért, és te is lelkedben buzdűlj fel, *Öriűl az én szívem és örvendez az én dicsőségem, mert nem hagyod az én lelkemet a koporsóban &c.*[10] Mikor látod a kenyeret töretetni, és a bort töltetni, higgyed, hogy a Krisztus Teste a keresztfán bűneid bocsánatjéért megtörettetett, és szent Vére

kiontattott.

Mikor a Tanító adja a szent jeleket, higgyed, hogy a Krisztus az ő szent Testét és Véréát szintén oly bizonynyal adja lelkednek örök életre való táplálására.

Mikor elfogod a szent jeleket, a Tanító kezéből, fogd meg a Krisztust minden érdemével hitednek karjával; nem különben mint a vén Simeon testi karjaival.

Mikor a kenyeret észed, és a bort iszod, ezeknek erejét érzed, higgyed, hogy a Krisztus keresztfán való szenvedésének érdemes elégtételéért minden bűneid megbocsáttatának, s egyszersmind érezzed a Szent Léleknek vidámító erejét, bűneid bocsánatja felül való bizonyossá tételésed által. Ezek lelki értelmek a szent Jeleknek.

II. Az Ígéretek szavai ezek: *Ez az én Testem. Ez az én Vérem.* Amelyekben azt ígéri a Krisztus minden híveinek, hogy a mely bizonynyal a kenyér és bor jelen vannak, ez lelki vendégségben, minékünk adatnak, mi is azokat elfogjuk, megésszük, isszuk, szinte oly bizonynyal a Krisztus jelen nagyon, magát egészen minden érdemével nekünk adja; mi is őtet elfogjuk hitünk által lelkünknek valósággyal való tápláltatására.

Ez az Ígélet.

[III.] A Parancsolatok hármak.

Első Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre. Az az: Amiket és amint lött szerzettem s cselekedtem, ti is aszerint cselekedjétek, semmit hozzá nem tévén, avagy elvövéén, azt penig az én emlékezetemre, a feljebb meghallott jelek titkai szerint.

Második Az Úrnak halálát hirdessétek, míglen eljő.

Ez háromban áll.

- I. A feljebb említett titkok felül való szent elmélkedésben.
- II. Hitünknek egész életünkben való kiábrázolásában.
- III. Az Istenhez és hozzánk mutatott nagy szerelméért való háláadásban.

Harmadik. Próbálja meg azért minden ember magát, és úgy egyék ebből a kenyérből, és úgy igyék ebből a pohárból, amely háromban áll.

- I. Bűneinken való igaz szomorúságban.
- II. Bűneinknek, s azokkal érdemlett büntetésünknek egyedül csak a Krisztus érdeméért lött bocsánatjoknak elhívésében.
- III. Egész életünknek háládatossággal Istennek szent parancsolatja szerint való rendelésében.

Valakik ilyen készülettel vannak, azokat méltóknak s illendőknek tartja Isten ez lelki vendégségre. De akik e lelki bizonyságokat őmagokban nem érzik, itéletet észnek és isznak magoknak.

Minekokáért Krisztus Urunk és szent Pál parancsolatjából, mindeneket akik tudván ez következendő bűnökben élnek, eltiltunk az Úrnak asztalától, meghirdetvén nekik, hogy az Isten Országának semmiképpen

örökös nem lesznek. Tudni illik: A bálványimádók, és kik szenteket, angyalokat és egyéb teremtett állatokat imádnak, kik faragott öntött és írott képeket tisztelnek, kik ördögi tudománnyal és varázslással élnek, akik embereket barmokat és egyebeket megbűvölnek bájolnak, akik az Istent, az ő szent Igéjét és Sákramentomát megvetik, minden káromlók, és kik az Anyaszentegyházban, és Polgári társaságokban zurzavart indítanak, pártosok, patvarkodók, hiti szegettek, hitetlenek, szüléjeknek és előljárójoknak engedetlenek, gyilkosok, házastársok, háborgók, felebarátjoknak gyűlölői, és azokra irigykedők, minden házasságtörők, paráznák, részegesek, lopók, uzsorások, kóborlók, ragadozók, kártyás kockások, fősvények és mindenek, valakik megtérés nélkül akármi vétkekben élnek. Ezek magokat e Szent Sákramentomi ételtől italtól megtartóztassák, mind addig, míg azokból meg nem térnek, hogy nehezebb ítéletet ne vonjanak fejekre, és a közönséges Gyülekezetre.

Mindazok, szerelmesim, nem azért számláltatnak elő, hogy az híveknek töredelmes szívei el-rettenjenek, mintha csak azok járulhatnának ide, akik minden bűn nélkül vannak, mert nem azért élünk e Sákramentommal, hogy magunkat tökéleteseknek mutassuk, sőt inkább hogy megvalljuk bűnös voltunkat, a Krisztusban keresvén a lelki életet oly bizodalommal, hogy még az erőtlenségek bennünk vannak mindazonáltal Isten kegyelme által azok ellen tusakodván, azok minket Isten kegyelméből ki nem rekesztenek, sem pedig ez lelki Vendégségre méltatlanokká nem tésznek.

Itt azért töredelmességgel tégyünk vallást a mi bűneinkről, melyet mondjatok velem együtt.

[≈ 4 ≈]

Nagy buzgósággal magasztaljuk mi kegyelmes Istenünk a te nagy nevedet, hogy kimentettél minket amaz örök halálból és kárhozatból, melyben az irigy ördög az egész emberi nemzetséget a bűn által bé ejtette vala, mely nagy rabságból soha sem ember, sem angyal, minket ki nem menthetett volna, hanem te Uram, te szerzettél minékünk váltságot egyszülött Fiadban, kit nagy szerelmedből nekünk ajándékoztál, hogy mihozzánk az egy bűnön kívül hasonlatos emberré lévén a mi Törvényszegésünknek büntetését magára vállalná, és halála által eleget tenne a te igazságodnak; Feltámadás által pedig elrontaná azt, akinél az halálnak ereje vala: és ekképpen ismét életre hozna e világra. Óh, mi édes Atyánk! Megvalljuk, hogy semmi teremtett állat meg nem foghatja annak a te igen Felséges nagy szerelmednek hosszasságát, szélességét, mélységét és magasságát, mely tégedet az ingyen való irgalmasságra indított, mindazáltal édes Idvezítő Urunk parancsolatjára bizodalommal magunkat az ő asztalánál bemutatjuk, és az ő szent Vacsoráját vesszük, melyet szent halálának emlegetésére szerzett és hagyott. Megjelentünk, hogy emlegessük háláadással hirdessük, és az egész világ előtt bizonyosságot tégyünk affelől, hogy mi szegény veszett rabok egyedül és mindenestül csak ő általa nyertünk szabadságot és életet; hogy csak ő általa esmérsz minket te fiaidnak és örökösidnek, hogy csak ő általa vagyunk nekünk bémenetelünk a kegyelemnek Táblája eleiben, hogy csak ő általa foglaltattunk a lelki országban, hogy együnk és igyunk az ő asztala felett. Ez te megbecsülhetetlen jótéteményedet mi itt szívünk mélységéből ismérjük és hirdetjük, hogy csak a te szabad irgalmasságodból vöttük a te egyetlen egyszülött Fiad az Úr Jézus Krisztus által, melyekért mi, te szent Gyülekezeted, Szent Lelkednek indításából, minden háláadást, dicsíretet és dicsőséget néked tulajdonítunk.

Adjad, kegyelmes Atyánk, hogy Szent Lelked által mi is már magunkat erős hiedelemmel a te szent Fiadnak ajánlhassuk, és hogy a mi fáradt és töredelmes szíveink az ő igaz testével és vérével mint örökké való mennyei kenyérrel a Szent Léleknek munkálkodása által tápláltassanak: hogy többé már nem a mi bűneinkben éljünk, hanem őbenne, és ő is mibennünk, most hit által, ennekutánna jelen és szemtől szembe az Egekben örökkön örökké.

Ennek felette szerelmes Atyánk erősíts meg minket e Szent Vacsora által, keresztyéni hitünknek ágazatiban, melyről mind szívünkkel, szájunkkal ilyen vallást tészünk:

[≈ 5 ≈]

Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, &c.

[≈ 6 ≈]

Jóllehet én a ti hitetek felül való vallástételtekben nem kételkedem; mindazonáltal hogy az nyilvánban való légyen, és a szent Gyülekezetben is (: melyben a szent Angyalok is jelen vannak, és figyelmeznak kinek kinek maga viseleté-re :) zengjen, Három kérdéseket tészek, melyre kiki maga személyében jó lelkiismerettel tartozik megfelelni.

Először azt kérdem. Hiszitek-é, hogy Istentől tökéletességben, igazságban, szentségben és ártatlanságban teremtettetek vólt; de az ördögnek incselkedése miatt örök halálban és kárhozatban estetek?

Én hiszem.

Másodszor. Hiszitek-é, hogy az Úr Isten szent Fiát a testben ti érettetek elbocsátotta, és annak a keresztfán egyszer való áldozatjával, a bűnt, halált, ördögöt, kárhozatot úgy megrontotta, erejeket hatalmakat úgy elvötte, hogy többé már ezek kárhozattokra nem árthatnak?

Én hiszem.

Harmadszor. Hiszitek-é, hogy ez halandó életnek utána feltámasztja az Isten testeiteket a porból, és béviszen titeket lelkestől, testestől az örök boldogságban?[\[11\]](#)

Én hiszem.

|| *Ezt végezvén, így szóljon a Tanító* ||

[≈ 7 ≈]

Én is az én Uram Jézus Krisztusnak méltatlan, de hivatalos Szolgája, értvén a ti hitetek felül való kész vallástételteket, a hatalom szerint, mely adatott minékünk az Apostolokkal, hogy valakiknek bűnöket megbocsátjuk, az Egekben is meg léssen bocsátva, akikéit pedig megköjtük, megköttetnek az Egekben is; hirdetem, sőt amint Krisztus Urunk szavaiban nyilván kifejezve vagyon, megbocsátom az ő nevében a ti bűnötöket, ti is a ti részetekről igazán tartván pönitenciát, sőt ennek felette örök életetek felől is bizonyossá tészlek benneteket, melyet ő szent Felsege megád ingyen való kegyelméből, szent Fiáért tinétek, és minden ő benne hívőknek. Ámen.

[≈ 8 ≈]

Meghallátok Istennek szerelmesi, minémű igékkal, cselekedetekkel, és mi végre szerzette édes Idvezítőnk e szent Vacsorát, melyeknek újabb előszámlálásával az időt nem töltöm, hanem akik magatokat elkészítettétek, azt mondja az én Uram tinétek mégis, Jövetek el a lakodalomba.

|| *Elő jövén a hívek, így szóljon a Tanító* ||

A mi Urunk Jézus Krisztus az éjtszaka, amelyen elárultaték, vötte a kenyeret,

|| vegye ő is ||

aminthogy én is vészem mostan, vévén a kenyeret, hálákat adott, mi is annakokáért adjunk hálákat.[12]

Hálákat adván a kenyeret megszegte, amint én is mostan megszegtem, és adta az ő Tanítványinak;

|| : akkor adni kell : ||

Ezt mondván: *Vegyétek, egyétek, ez az én Testem, mely tiérettetek megtöretik, ezt cselekedjétek az én emlékezetemre. A kenyér, melyet megtörünk, Krisztus testével való közösülés. Megemlékezzetek az Úr Jézus Krisztus haláláról. Oda fel az égben emeljétek lelkeiteket, holott az Úr Krisztust vallátok hitetek ágazatiban ülni az Istennek jobbján.*

[≈ 9 ≈]

Minekutánna pedig vacsoráltak volna, vötte a pohárt is, amint én is mostan

|| : ekkor ő is vegye : ||

és hálákat adott. Azért adjunk hálákat mi is Istenünknek.

[≈ 10 ≈]

Dicsőíttesél Úr Jézus Krisztusnak természet szerint való Szent Atyja, ki őbenne az Idvességnek kútfejét felnyitogattad, Óh, adjad, hogy a vizet, melyet e király ád, a te néped lélekből szomjúhozza, hogy soha meg ne szomjúhozzék, hanem légyen az égben örök életre szökdécselő víznek kútfeje. Ámen.

[≈ 11 ≈]

Hálákat adván adta a pohárt is, mondván: Ez pohár Új Testámentom az én Véremben, ezt cselekedjétek, valamennyiszer isszátok az én emlékezetemre. Az háláadásnak pohára, melyet megáldunk, Krisztus vérével való közösülés. E pohár Új Testámentom az én véremben.

|| NB. Amíg a kenyér és pohár felől való háláadások végben nem mennek,

az első vendégek jelenlételekben, addig éneket nem kell mondani.

Mikor osztán mind elvégezi, így szóljon: ||

[≈ 12 ≈]

Eképpen szerzette Krisztus Urunk a Végvacsorát eképpen élének ezzel az elődedin lévő keresztények Gyülekezetiben amint mi is mostan ilyen végekre:

- I. A mi hitünknek a bűnbocsánat, és az örök idvesség felől való megerősítésére.
- II. A keresztény vallásnak, és igaz pænitentia tartásnak bizonyosságára.

III. Az egymáshoz való szent szeretetről s egyességről való vallástételre; hogy amiképpen a kenyér és bor, melyekből ettünk és ittunk, sok búza és szőlőszemekből állanak ugyan; de már egymással úgy egyesültek, hogy mindazok egy kenyér és egy bor. Így minékünk is sok híveknek hit és Atyafiságos szeretet által úgy össze kell forradnunk, hogy mindnyájan egy test és lélek légyünk. Melyre a jó Isten Szent Lelke által segítjen bennünket. Ámen.

Hogy penig a mi Urunknak asztalátúl hálá adatlanúl el e távozzunk, nagy lelki buzgósággal adjunk hálát Istenünknek, ki lelkeinket ily Atyaiképpen vendéglé és táplálá. Mondjuk azért mindnyájan.

[≈ 13 ≈]

Áldjad én lelkem az Urat, és minden belső részeim az ő szent nevét. Áldjad én lelkem az Urat, és el ne feledkezzél semmi jó téteményirűl, ki megkegyelmez minden te bűneidnek, ki meggyógyítja minden te betegségidet, ki megszabadítja a koporsóbúl a te életedet, ki tégedet megkoronáz kegyelmességével és irgalmasságával, ki minden jóval megelégti a te szádat. Irgalmas és kegyelmes az Úr, késedelmes az haragra és igen kegyelmes. Nem mindörökké feddődik, és nem tartja meg mindörökké az ő haragját. Nem a mi bűneink szerint cselekeszik mivélünk, és nem fizet minékünk a mi álnokságunk szerint. Mert mely igen magas az ég a földtűl, oly igen nagy az ő jóvólta az őtet szeretőkhoz. Mely távól vagyon a Nap kelet a Nap nyugattól, oly messze vetette mitűlünk a mi bűneinket. Miképpen könyörül az Atya az ő Fiain, azonképpen könyörül az Úr az őtet félőkön. Aki az ő tulajdon Fiának nem engedett, hanem adta azt miérettünk mindnyáján, és ővéle minékünk mindeneket adott. Az Isten penig az ő mihozzánk való szerelmét ebben mutatja meg, hogy mikoron még bűnösök vólnánk, a Krisztus miérettünk meghólt. Minekutánna azért megigazultunk az ő Vére által, sokkal inkább megtartatunk immár az harag ellen ő-általa. Mert ha mikor ő ellenségi vóltunk, megbékelttünk Istennel, az ő Fiának halála által, sokkal inkább megtartatunk az ő élete által, minekutána megbékelttünk véle. Annak okáért, óh én szívem és szájam az Úrnak dicsíreteit örökké hirdessed. Ámen.

[≈ 14 ≈]

|| *Áldás Num. 6. v. 24.* ||[\[13\]](#)

Áldjon meg óh Istennek népe tégedet a Jehóva, és őrizzen meg tégedet. Világosítsa a Jehóva az ő orcáját te rajtad, és könyörüljön rajtad. Fordítsa a Jehóva az ő orcáját te reád, és adjon békességet tenéked. Ámen.

|| *Avagy így.* ||

Meg áldjon tétéket az Atya Úr Isten, meg igazítson a Fiú Úr Isten, és meg szenteljen a Szent Lélek Isten, hogy áldottak legyetek házatokban, házatokon kívül, jártotokban, költötökben, ki s bé jöveteltekben és bé meneteltekben, mennyen és a földön. Ámen.

[≈ 8^A ≈]

|| *Gratiarum actio, ante administrationem Cænæ Dominicæ* ||[\[14\]](#)

Dicsőség, áldás tulajdoníttassék néked, óh minden kegyelemnek Istene, Mennynek földnek hatalmas Ura, ki minket szegény bűnösöket a mi bűneinkben elveszni nem hagyta, hanem a te szerelmes Fiadat az Úr Jézus Krisztus ez világra váltságúlv elbocsátottad, őtet minékünk választottidnak lelki eledelűl adtad, hogy ő lenne ama Mennyszágból .

|| *Gratiarum actio datâ Cænâ* ||

Óh, Istennek Bíránya, én lelkemnek édes Megváltója, Úr Jézus Krisztus! Az én szívemnek belső indulatjából tenéked immár nagy hálákat adok, minden időbeli reám való Atyai gond-viselésedért, kiváltképpen pedig, hogy te én érettem szegény elveszett bűnösért, szent Testedet a gyalázatos halálra, a keresztfára engesztelő áldozatúl adtad, ott megtöretted, szent Véredet érettem kiontattad, és annak érdeme által, álnokságomnak rútságábúl engemet megújítottál. Melynek pecsétét és zálogát ímé mostan is e szent Vacsorában nékem kiszolgáltattad, szentséges Testedet és Véredet adván szegény lelkemnek eledelül, mely által mostan is újobban elpecsétlél <.....>.[15]

Az "Idvességes imádságok..." címlapja (1713)

(2)

Örök dicsőséges nagy Úr Isten! kinek dicsőségének királyi széki a magas egek, és kinek kegyelmének széki a szelíd alázatos együgyű szívek. Te vagy, Uram, kinek jó vóltát mi, a mi setét elméinkkel meg nem foghatjuk, annyival inkább megfertéztetett ajakainkkal, és büntévő nyelveinkkel ki nem mondhatjuk.

Te, Utam, minket a lelki setétségnek hatalmasságából, nem csak a te kegyelmednek országába állítottál bé, hanem hogy az Új Testámentomban nem a megölő betűnek, hanem a megelevenítő Léleknek alkalmas szolgálói, és a Jézus Krisztusnak Evangyéliomának hirdetői lennénk, arra is kegyelmedből választván, előállatni méltóztattál.

Te adtad, Uram, a te igédet a mi szájainkba, hogy az által e gonoszban helyezettett világban gyomláljunk, rontsunk, építsünk és plántáljunk.

Te hagyományod, Uram, hogy prédikáljuk az igét, rajta légyünk mind alkalmas s mind alkalmatlan időben, feddődjunk, dorgálódjunk, intsük az hallgatókat minden szelídséggel és tanítással. De óh, mi Urunk Istenünk, jóllehet a Krisztusról való tudomány, amik által megtartatunk, azoknak Istennek hatalma az idvességre; mindazáltal akik elvesznek, kiknek elméjüket megvakította e világnak Istene, hogy a Krisztus dicsőséges Evangyéliomának világossága ne fénljék nékik, azoknak merő bolondság és csúfság, kiktől mi, te szegény szolgálád minden napon te éretted megölettetünk, és olyanok vagyunk, mint a mészárszékre rendeltetett juhok.

Ó, mi nagy Istenünk! E világ szemei eleibe állattál minket, úgy mint halálra valókat, mert löttünk csudái e világnak, az embereknek seprei, elvettetett állatok, elannyira, hogy aki minket öldököl, alítja, hogy isteni tiszteletet cselekeszik.

Megutáltatott Uram a te szerelmes Jegyesed is, kit naponként készítettünk, hogy mint tiszta Szüzet egy férjfiúhoz, a király Krisztushoz szerkeztessünk, sértegettetik mindenfelől, mint a tövisek között felnőtt liliom. Nagy és erős Isten! küldd el szíveinkbe erősítő Lelkedet, hogy mindezekben diadalmasoknál feljebbvaló légyünk, és elhitessük magunkkal, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem mélység, sem magasság, sem hatalmasságok, sem jelenvalók, sem a következők el ne szakaszthatnak minket a te szerelmedtől, mely vagyon a Jézus Krisztusban.

Készíts a szennyvedéshez, mely naponként minket a mi hivatalunknak utáiban előtalál, hogy minden alkalmatosságokkal zúgolódás nélkül szennyvedvén, a nyomorúságok között örvendezhessünk, a te tőled nekünk adatott talentummal úgy kereskedhessünk, hogy mikor hozzánk megtérédesz, azt néked hasznos nyereséggel lelki örömmel megadhassuk.

Legközelebb, Uram, e szent alkalmatossággal jelentsd meg magadat minékünk, és légyen a te Lelkednek kettős mértéke mirajtunk, hogy a te nevedben felvejedő munkáinkban áldást vehessünk.

Lelkednek tüzével azért illessd megfertéztetett ajakainkat, hogy semmi tisztátalan, rothadt és megveszett beszédek a mi szájainkból ki ne származzanak; sőt inkább amelyek épületesek, melyek igazak, melyek tiszták, melyek szerelmetesek, melyek jó ízűek, azok forogjanak a mi szájainkon és ajakainkon; ha mi jóság, ha mi dicséretes, azokról gondolkodjunk.

Adj, Uram, minékünk elmét áldott munkáidnak megfogására, nyelvet s tudomány a magyarázásra, elmét a vizsgálásra, szorgalmatosságot a tanulásra, ítéletet a megkülönböztetésre, készséget azoknak másokkal való közlésére.

Azokat is, Uram, kiket ez alkalmatossággal kibocsátandó vagy, megért gabonádnak aratására, készítsed jó idején, ruházd fel illendő mennyei kegyelmekkel, a Véneknek személyekben tegyed fejekre kezedet, mely légyen tapasztalható jegyül nékiek hivataljoknak szükséges elkövetésére, Szent Lelkednek ajándékival ékesítéd, és szent kezeiddel fedezgetvén, a sátánnak minden ártalmas tagjai ellen takargatván, hatalmasan mególtalmazad.

Miképpen pedig, óh nagy Isten! ez életben egy kegyelemnek részesivé töttél, úgy a más életben tégy minket egy dicsőségnek örökösivé, szent Fiadnak az áldott dicsőséges Úr Jézus Krisztusnak drága vére hullásáért, Ámen. Mi Atyánk, 's a' t.

(3)

Meghajtjuk reszkető térdeinket, földre fektetjük le bűnös lelkeinket, az égbe emeljük hozzád a mi kezeinket, ó minden irgalmasságnak Atyja! Ki a te akaratod szerint szültél minket az igazságnak beszéde által, hogy lennénk a te teremtett állatidnak néminémű zsengei.

Ó, mi reménységünknek Istene, méltó vagy, hogy tégedet a mi lelkünk háláadó áldozatnak dicséretivel tiszteljen, sok ízben reánk áradott nagy kegyelmességidért, melyekkel minket időről időre meglátogattál, idő szerint való irgalmasságodért, és örökkévaló áldásodért, mind testünkön s mind lelkünkön való atyai szerelmedért.

Nevezet szerint pedig hogy minket kegyelmedből örök időktől fogván elválasztottál, a te képedre és hasonlatosságodra teremtettél, szent Fiadnak drága vére által megváltottál Szent Lelked által megszenteltél; sőt, e világ közül minket kiszakasztottál, hogy minket méltatlan férgeket és alávaló embereket, te veled együtt munkálkodó szolgálkává, áldott titkaidnak sáfárvá, a Jézus Krisztus képében örömet és békességet hirdető követekké, minden érdemünk nélkül felvenni, és előállatni méltóztattál; minden ennyi veszedelmes időkből is, hitünkben hajótörést szennyvedni nem hagyta.

Ó, mi nagy Istenünk! Miképpen dicsőíthetjük elégedendőképpen irgalmasságodat és jóvóltodat, hogy ezideig életünkben is megtartottál, életünknek eszközeit bőségesen kiszolgáltattad, mostani útainkban óltalmaztál,

egymás látásával megörvendezettél, ez alkalmatossággal a te nevedben elindított és felvött munkáinkat ez óráiglan megáldottad.

Áldott légy, Uram, hogy a te titkaidat eltitkoltad a bölcsektől és az értelmesektől, és azokat megjelentetted a gyermekeknek. Jól vagy, édes Atyánk, mennynek földnek Ura, mert ez vólt a te jókedved!

Ugyanis akik e világban bolondoknak ítéltetnek, azokat választottad, hogy a bölcseket azok által megszégyenítsed: akik e világon erőtleneknek alíttatnak, azokat választottad, hogy az erőseket megszégyenítsed: akik nemtelenek e világon, és semminek ítéltetnek és alíttatnak, azokat választottad; és melyek nincsenek, ahogy azok által a melyek vannak, eltöröljed, hogy ne dicsekedjék te előtted egy test is.

Dicsőséges nagy Úr Isten, a te könyörületességednek belső részét viszontagsággal ontsad ki mi reánk, tartasd fenn tovább is mirajtunk a te kegyelmes gondviselésedet.

Áldj meg minket testünkhöz és lelkünkhöz illendő áldásokkal, kiváltképpen pedig tisztünknek végbevételére néző elégséges mennyei kegyelmekkel ruházz fel, hogy vitézkedhessünk ama jó vitézséggel, megtartván az hitet és a jó lelki esméretet. Légyen, Uram a te beszéded a mi szánkban élő és hatható, és hathatóbb minden kétélű fegyvernél; ne engedjed, hogy áldozzunk a mi gyalmunknak, avagy hálóinknak jó illatot tegyünk, sem magunkat sorsunk felett fel ne emeljük, hanem a te nevednek dicséretire s dicsőségére minden gondolatinkat, szólásinkat és cselekedetinket igazgathassuk.

Órizd meg azért a mi szíveinket fösვნýségtől, ne legyünk hamis béresek és hasunknak szolgálói, ne legyünk rút nyereségnek kívánói. Zabolázd meg nyelvünket, hogy bolond beszédet, trágárságot, rágalmazást és szitkokat ki ne szóljon, hanem jó és tisztességes beszédeket szólhasson, melyek alkalmatosok légyenek az építésre, és kedvesek az hallgatóknak.

Cselekedjed, Uram, hogy az híveknek legyünk példák a beszédben, a nyájaskodásban, a lélekben, a békességes tűrésben, az hitben, a tisztaságban, hogy fegyhetetlenek lévén, még a kívülvalóktól is jó tanúbizonytságot végyünk, és mikor másoknak prédikálunk, magunk megvettettek ne légyünk.

Adj, Uram, minékünk tettetés nélkül való hitet, lelkünk esméretinek békességet, a Szent Léleknek örömet, erős reménséget, magunk sorsával megelégedő Lelket, szólásbéli bátorságot, állhatatos békességes tűrést a mi hivatalunkban a te dicsőségedhez, és az emberek idvességéhez illendő hűséget és buzgóságot.

Végezetre cselekedd azt, Uram, hogy mikor megjelenendik ama Pásztoroknak Fejedelme, a mi füleinkben zengedezzenek amaz örvendetes ígék: Jól vagyon, jó és hű szolgám; kevesen voltál hű, sokakakra bízlak ezután, menj bé a te Uradnak örömebe: holott amaz hervadhatatlan koronát elvehessük, ugyan a mi Urunk Jézus Krisztus mi Pásztorunk és Idvezítőnk által, Ámen. Mi Atyánk, ki vagy, 's a többi.

A Ritus eltérése Medgyesi Pál Liturgiájától

Az eltérés a nyomtatásban megjelent *LSC* (= *Liturgia Sacrae Coenae*) szövegétől nem jelentős, de igen jellemző. Semmi utalás nincs arra a kéziratban, hogy ez ama „*puritán Agenda*” kivonatos másolata volna, avagy az úgynevezett *Pataki Agenda* követése. Az eltérő cím semmivel nem sugallja ezt a szövegből feltáruló közvetlen kapcsolatot. Eltűnt a *Liturgia* szó; a *Caena* szóalak is változás; a 17. századi nyomtatott címlapon nem bukkant föl a *Ritus*.

A meghagyott rubrikákban is van eltérés. Rövidítés és többlet is. Nem található sehol a Medgyesire jellemző *első asztal* szakkifejezés, de voltaképpen ezt jelenti az *első vendégek*. Nincs annyira részletezve az úrvacsorai

szertartás, mint a 17. századi nyomtatott kiadásban, nem hangsúlyozza azt, ami legjellemzőbb törekvése volt Medgyesinek (bár valójában ezt teszi), hogy a felemelt kenyeret le ne tegye a prédikátor, hanem azonnal ossza is; és a kelyhet ugyanígy. Arról sincs szó, hogy az elosztás közben (következésképpen így írja) a szereztetési igéket ismételné a lelkész, vagy egyéb igéket mondana a kommunió során oda járuló gyülekezeti tagoknak.

Szintén nyomtatékos a puritán felfogásban — a *LSC* rubrikájából ítélve — az úrvacsorai éneklés tilalma. Ez a kéziratban az egyik lényeges változás. A *Ritus* csak azt óhajtja, hogy amíg a szereztetési igék elhangzanak az elsőnek úrvacsorához járulók előtt, addig ne legyen éneklés. Az *első asztal* után körbe állók kommuniója, tehát többi asztal idején tehát volt. Ugyanakkor később nem ismételte meg a liturgus az elején elmondott több igét, mint Medgyesi. Szintén jellemző eltérés még a szertartás elején, a homília és gyónó rész közé beiktatott éneklés. Lehetséges, noha kevésbé valószínű, hogy a szertartás tanító és gyónó szakasza ekkor már nem is a szószéken történt, erről nem nyilatkozik a kézirat. Milotai *Ágendájában* egyértelmű, ezért ennek hallgatóságos követésére gondolhatunk, mert ha másként történt volna, mint a Dunántúlon a 18. század végétől, akkor erre lenne a kéziratban rubrika. Másfelől az éneklésről beiktatott [1^B] rubrika oka nagyjából az lehet, amit Kármán *Ágendája* szintén fölvetett, majd folytatása a 19. század elején képviselt, tudniillik hogy a nem úrvacsorázók mondhatják-e a bűnvallást, és egyben feloldozást mondhat-e rájuk is a lelkész, holott nem fognak úrvacsorázni? Ennek előzményét már itt megtaláljuk.

Az úrvacsorai szertartásban a tanító (prédikációs) és gyónó szakasz meg a kommunió közé iktatott éneklés első említését Milotai 1653-ban megrövidített *Ágendájában* találjuk.[16] Ez nem minden további nélkül mondható gyülekezeti éneknek. Kétségtelen a szertartásnak ugyanezen helyén Alvinci Péternél, hogy ekkor a kántor és a diákok liturgikus kórusa énekelt. Ez a *Ritus* szerint is lehetséges. A kettő egyáltalán nem független egymástól, nem is zárja ki egymást. Orgona nélkül a gyülekezet éneklését is a liturgikus kórus vezette, és hiába szeretnék volna reformátor atyáink, a gyülekezet, vagy legalább a gyülekezet énekelni tudó része nem mindig társult olyan lelkesedéssel a szertartás énekléséhez ahogyan ez a kései romantikus elképzelésben megjelenik.

A *Ritus Caenae Dominicae* kéziratának első oldala

Az általános jellemzés után lássuk az eltérések fontosabb részleteit. A tanító rész megkurtítást és némi többletet tartalmaz. [1^A]: előtte elmarad a rubrika, a prédikátornak szóló bevezető mondat.

Az utána következő részek egészen apró eltérések kivételével azonosak (*érhetnők* > *érniünk*); a zárómondat nincs Medgyesinél (*hívatal* = *meghívás*).

[1^B]: teljesen új, a megátalkodottaknak, meg nem térteknek az asztaltól való elintése (*eltanácslása*, *eltiltása*). Ennek nincs Medgyesinél semmi nyoma. Jóllehet kereshetünk erre (Pál apostolnál és másutt) bibliai indítékokat, szükséges is a szent cselekmények megbecsülése, óvása. Mondhatjuk a középkori fogalmak és a népi kegyesség vegyülékének is. Kétségtelen azonban, hogy volt magyar református kegyességtörténeti hatása is. Az ilyen *elintés* nem csupán hangsúlyozta a kommunió szentségét és lelki készenlétet a vele élésre, hanem sokszor igen ritkán való úrvacsorázási szokást eredményezett, meg a megtérésnek és az élet megjobbításának halogatását (öregkorra hagyását). Ez a szinte eltanácsoló részlet sokkal kevésbé hangsúlyos Milotai Nyilas István *Ágendájában*.

[2] Lényegében azonos, de Medgyesi közli a szereztetési igék teljes szövegét is, ezért nincs szüksége rubrikára.

[8776;3&8776;] Nincs utalás a Tarcal-Tordai Hitvallásra. Ennek tekintélyére (és előzetesen kiadására) Medgyesi Pálnak a viták és támadások következtében volt szüksége. A továbbiakban a tanító résszel való megegyezés csak lényegi és szerkezeti. Tömör vázlatát másolta le az egykori liturgus vagy diák a Medgyesi korábban már lerövidített úrvacsorai elmélkedésének. Elmaradnak a szentírási hivatkozások és magyarázó részletek.

A gyónó és feloldozó rész sem teljesen változatlan. [8776;4&8776;]: *Confessio generalis* gyanánt több közül a legrövidebb imádságot választotta a kézirat. Hűségesen közli.

[8776;5, 6, 7&8776;]: Azonos mindenben.

[8776;8&8776;]: Új a meghívást ismétlő mondat.

A voltaképpeni úrvacsorás rész, a *communio* csak ekkor következik. Ebben a szakaszban valamivel nagyobb a bizonytalanság. A másoló (illetve a korábbi minta) egyszerűsíti Medgyesi komplikált utasításait, illetve részben hűségesen megőrzi a többi elemet. Alighanem tévesztett is valaki a kézirat terjesztés folyamatában, mert elmaradt a kenyér fölött mondott imádság, ezt azonban a másoló a végén pótolja, [8776;8^A&8776;], Medgyesi két imádságát összeolvasztva közöl egy harmadik rövidebbet. Ugyanakkor [8776;9, 10, 11&8776;]: összezavarodik a rend, a Milotai Nyilasnál is látható szokás keveredik a Medgyesi-félével. Mindjárt adja a kenyeret a szereztetés szavainak ismétlésekor a Lelki Tanító az „első vendégeknek”. A kehely felemelése után következik a bor feletti hálaadó imádság, a rövidebbik, változatlan szöveggel, ez a [8776;10&8776;] szakasz. Nem részletez úgy, mint Medgyesi. A kommunió közben éneklést tiltó rubrika hiányzik. Enyhített alakjában csak az első asztalnál nem javallja az éneklést.

A *postcommunio* csak lényegtelen változtatásokat tartalmaz.

[8776;12, 13&8776;]: Hűségesen egyezik.

[8776;14&8776;]: Az áldásnak is mindkét alakja változatlanul megvan.

Végül még következik egy imádság, amely föltehetően elmaradt. Némileg ellentmond ennek az, amit a latin felirat tartalmaz, mintha ennek a szertartás előtt kellene elhangoznia. Nyilvánvalóan nem erről van szó, hanem az *assumptio* előttinek kell értenünk.

A másoló elkezdett még egy másik imádságot is, *communio* utáni hálaadást, amely azonban befejezetlenül maradt ránk. Több imádságos könyvben található hasonló, a pontos forrást nem sikerült földeríteni.

Elmaradt a válogató (és helyenként tömörítő) másolatból mindkét imádság, amely felirata szerint a *LSC* lapjain a *Praxis pietatis*-ből való, jóllehet átdolgozva és megrövidítve került bele a *Pataki Ágendába*. Ez nem lehetett véletlen. Drégelypalánki János a *Praxis pietatis contracta*[17] függelékéül imádságok gyűjteményét is közreadta, de jórészt mellőzte a Medgyesi Pál fordította eredetieket.[18] Két úrvacsorai imádságot (szintén átdolgozva és megrövidítve) meghagyott, ezek története magában is érdekes: belekerültek — kérdés, hogy közvetve, vagy közvetlenül — a *Bujdosásnak emlékezetköve* című imádságos könyvbe. Ebben az alakban a 18. század elejétől a 20. század elejéig éltek. Drégelypalánki ugyan olyan okból hagyta el a *Praxis pietatis* imádságait, mint amiért az egész munkát is átdolgozta. Hosszú és magános elmélkedések helyett jobbnak vélte a gyülekezet tanítását, azaz az imádság témáinak prédikációban való kifejtését. Közösségi, gyülekezeti szertartásban nem vélte alkalmasnak az angolból fordított elmélkedéseket, hanem csupán vagy első sorban magános áhítatra valónak. Helyettük a Debrecenben és másutt huzamos ideje használt könyörgéseket, illetve saját imádságait választotta. Azt azonban nem árulta el, hogy melyek a saját alkotásai, tehát nem tudjuk, hogy mit honnan, mennyire általános gyakorlatból vett át.

Zabolai Mihály bejegyzése az *Idvességes imádságok* ajándékozásáról a nyomtatvány címlapján

Zabolai Mihály és barátai tulajdonosi bejegyzése a Milotai Nyilas István *Ágendájának* címlapján

Mikor másolták?

Mikor keletkezett a *Ritus* és az imádságok kéziratos másolata, és kié lehetett? — Ezekre a kérdésekre csak részben találunk választ a gyűjtőkötet (Sammelband, colligatum) nyomtatott részeire jegyzett névből. Zabolai Mihály kapta ajándékol szuperintendensétől az egyik nyomtatványt, a szentelési imádságokat. Ebből nem tudjuk meg biztosan, hogy mikor kapta, és melyik szuperintendenstől. Ha Tiszáninnenről volna szó, akkor ez csak 1734 után történhetett, addig ott nem lévén püspöki tisztség. Az ajándékozás megeshetett valamelyik másik kerületben. Csakhogy Debrecenben és Sárospatakon több Zabolai tanult a 17 században, ámde nincs közöttük olyan Mihály, aki a 18. század tízes-húszas éveiben diák volt. Azért inkább diákra gondolhatunk, mert a könyvecske tulajdonlását úgy írta fel a címlapra, hogy barátaival együtt birtokolja. Ez régi diákszokás volt, együtt írták a diktátumokat, társultak tankönyvek megvásárlására és használatára. Diák kézírása lehet a *Ritus* teljes szövege. Egészen a 19. század második feléig természetes volt, hogy a lelkészi szolgálatára készülő diák hetedszaki és ünnepi imádságokat meg szertartási kézikönyvecskét írt össze magának. Erre azoknak is szükségük volt, akik tanítóként szolgálták hazánk művelődését. A kötet több diákkéz névbeírását, firkáját is tartalmazza.

Van azonban egy erdélyi református lelkészjelölt, aki a 18. század elején diákoskodott, tehát feltehetően ráillik a fentebbi elgondolás. Székelyudvarhelyt 1702-ben (vagy 1703-ban) iratkozott be *Michael Zabolai*.^[19] Ő már 1710. előtt elvégezhetette felsőbb tanulmányait, tehát 1713-ban vagy a következő években valóban ordinálhatták valahová az Erdélyi Egyházkerület prédikátoraként, és ezen alkalommal ajándékozta meg szuperintendense *Ágendával* és a mellé nyomtatott imádsággal. Az ajándékozó ennek értelmében Veszprémi B. István (1637–1713; püspök volt 1691–1713 között) vagy Kolozsvári István lehetett (püspök volt 1713–1717 között). Ha ezt valóban megerősítik egyéb adatok is, akkor elmondhatjuk, hogy az ilyen nyomtatványok mindkét magyar hazában hamar eljutottak azokhoz, akiknek készültek. Azaz Milotai Nyilas István *Ágendája* tartalmilag változott, tekintélye azonban változatlan maradt.

Zabolai Mihály, a két nyomtatvány tulajdonosa köttette egybe, elől-utól két-két ívnyi üres levéllel a gyűjteményt. Szokás volt ez is, hogy hozzámásolás céljára szánt papírossal köttettek be nyomtatott munkákat. Ekkor még a kéziratos anyaggyűjtés volt az egyetlen mód. A *Ritus* másolása tehát Milotai *Ágendájának* megjelenése után történhetett, azaz 1713 a *terminus a quo*. A harmadik tulajdonosé 1775-ben lett a kötet. Ez lehet a *terminus ad quem*. A kézírás jellege miatt másolhatták a 18. század harmincas éveiben a kéziratot. Ezt az is erősíti, hogy két vagy három későbbi tulajdonos szintén a 18. század közepe táján, valószínűleg 1775 előtt jegyezte a kötetbe tulajdonjogát. Ennél többet és biztosabbat jelenleg nem tudhatunk.

Két tulajdonos (véltetően diák) a kötet elején vagy Zabolaitól, vagy hagyatékából juthatott a kötethez. Kovács György és Berényi Zsigmond. Nevükön kívül mást nem sikerült földeríteni, mindketten a 18. század közepe táján írhatták bele nevüket a füzetbe. Egy possessor neve az első kötéstábla belső részén olvashatatlanul ki van kaparva. Áruba bocsáthatták a kötetkét valamikor, erre utal az egyik tulajdonos beírása: *Po sidet hunc Librum ju to praecio Georgius Kovács*. Nincs keltezése. Tótágast van írva, szintén az első kötéstábla belsejére *Berényi Sigmond* lehúzgált neve, alatta (nyilván diátréfként érthető) hozzáírt rang, *Magnas <...> Primas suffraganeus <...> Archidiaconus*. Érett férfiú írásával található még az előzőeken: *Ladi laus G.*

K. Ónika de Had-Pataka, po idet ab Ao 1775. Conc. p. t. Benkien is indignus. Res age quae pro unt. Az ő kezeírása sehol nem található meg a kötetben. Más kezébe már nem igen került a kötet, a Debreceni Református Kollégium Anyakönyvtárára számára a 19. század elején vásárolta meg az akkori könyvtáros. Bejegyzése szerint: *Liber BΘecæ IColl. Ref. Deb. proprio ære emtus die 15. Febr. 1808. BΘecario Ord. Andr. Ari mp.[20]* (Első kötetstábla.) A katalogizálás (gyarapítás és leltározás) akkori szokása szerint hátul találunk egyetlen jelzetet: *D. X. 30.* — majd az 1860-as évek óta a ma is érvényeset elől: *B 1370.*

Kiadó és kiadás

A Milotai *Ágendájának* ezt a debreceni kiadását a nyomda működésének négyszázadik évében Debrecen nyomdatörténete[21] még nem regisztrálta. Petrik könyvészetében megvolt ugyan, de a hely és nyomda megjelölése nélkül. Azonosítására sem bibliográfusok, sem a nyomdatörténeti kötet szerkesztői nem találtak alkalmas adatot. A Petrik VIII. pótkötete később beiktatta a debreceni nyomtatványok sorába. Ez a liturgikus segédkönyv kiadástörténetének csupán egyik része. Az itt tárgyalt gyűjtőkötet a tulajdonos neve mellett a címlapon még a kiadás helyét, a kiadót (avagy inkább a megrendelőt) is megnevezte, azaz: „*Debreczenben Rim: Sz. Mihály a Borsodi Sz. T. Seniora által.*”.

Rimaszombati Mihálynak (1633–1717) járt a *Clarissimus ac Doctissimus* cím, évekig tanult nyugati egyetemeken és ott szerzett fokozatot. A prédikátori tisztséget több gyülekezetben viselte. Miskolci lelkészként volt a Borsod-Kishonti Egyházmegye „Szent Társaságának” [ez a Fraternitas akkor elfogadott magyarítása] Seniora, azaz esperese 1709-től 1717-ig, ezévben történt elhalálózásáig.[22] A lelkésztestület számára adatta ki a bizonynal megfoggyatkozott *Ágendát*, hogy az oly sokszor hangoztatott szertartási egyöntetűségről gondoskodják. Ez aprócska bár, de fontos adalék, mert hasonló módon történhetett más alkalommal is, de nem maradt semmiféle dokumentum, amely az ilyen kiadások háttérét megvilágítaná. Nem tudunk arról sem, hogy néhány évtizeddel korábban hogyan, miért, ki által történt az 1621 óta használatos *Ágenda* megrövidített, és néhol módosított szövegének kiadása. Debreczenben is ez a módosított szöveg jelent meg. Terjedelme: 8° A–C⁴ = [40] p. Nem szokásos, lehet akár a sietség oka, hogy a kis terjedelmű nyomtatvány lapjai számozatlanok. A nyomdai füzetek jelölése nem hiányzik. A megszokott helyeken, tehát az előszó, a keresztelés, úrvacsora és az esketés szertartása kezdetén virágocskákból, körzetekből összerakott sorok díszlenek az élőfejben. Milotai Nyilas István *Ágendájának* teljes szövegű kiadására lapszámmal utalnak mindvégig a megrövidített szövegben.

Az *Agenda* címlapja (1713)

Külön címlappal és füzetjelöléssel, de az *Ágendával* együtt nyomtatták a Borsodi Esperesség saját ordinációs szertartási imádságait. Ez a néhány leveles nyomtatvány említetlenül lappangott eddig. Bibliográfiák sem regisztrálják. Terjedelme és formátuma: 8° ()⁶ = [11] p. A két nyomtatvány együtt csupán 3¼ íves. Önmagában tekintve mindkettő lehetne aprónyomatvány. Szentelő, ordináló szertartási imádságok kiadása biztosan nem volt egyedi, de jelenleg nincs nyilvántartott, önálló nyomtatványként megjelent párja az itt közreadottak.

Könyörgés és testület

Hogyan és hol illeszkedett az ordináló zsinat ünnepélyes szertartásába ez a két imádság? Erre a nyomtatványban semmi utalás nincs, legkevésbé rubrika. Egyetlen liturgiátörténetünk keveset segít az ilyen megoldatlan kérdésekben.[23] Későbbi szokásokra gondolva sem állapíthatunk meg kétségtelen összefüggéseket.[24] Szerteszórva találunk adatokat régebbi közleményekben, és természetesen lehetnek máig lappangó levéltári források, amelyek segítenek, hogy alapos ismeretek után összerakhassuk az ordinációs szertartás fő vonalait mellett az egyes elemek részleteit, változatait. Eddig néhány formula (eskümintá, tanúsítvány, felhatalmazás, intelem) latin vagy magyar szövegét közölték, vagy csak a szertartással mindenkor kapcsolódó vitatkozásra utaltak, esetleg a vizsgára kitézött tételeket is felsorolták. Nem is igen várhatunk mást, a gyér források ennyit tartalmaznak, vagy az ordináltak névsora mellett csupán a bizonyítvány taksáját szabályozták.

Az ordináció sokáig nem gyülekezeti (vagy mai értelmezésben közegyházi), hanem a középkorból örökölt és megőrzött, de evangéliumi és szándéka szerint őskeresztyén módon újraértelmezett szertartás volt. Hierarchikus felépítésű lelkésztestületet illető eljárásnak mondhatjuk mindazonáltal. Nem feltétlen ellentmondás ez, mégis figyelmeztet arra a kérdésre, amelyet már Révész Imre megfogalmazott, hogy vajon tényleg presbiteri rendszerű-e a mi egyházunk?

Le kell mondanunk arról, hogy e két imádság ürügyén kiterjesszük vizsgálódásunkat a püspökök és esperesek szentelésére. Pedig szintén része az értelmezésnek, hogy magasabb tisztségre külön szertartással avatunk. Ehhez adódik a fogalmi keveredés. A gyülekezeti (puritánjaink által kezdeményezett) és a középkorból örökölt *lelkésztestületi presbitérium* értelmezése sokszor azonosul. Hajlamosak vagyunk a mai rend visszavetésére. Holott ez a kettő a lelkészek szolgálatba állításával, szentelési szertartásával kapcsolatban semmiképpen nem azonosítható.

A vének testülete (presbyterium = a prédikátori társaság vezetősége) és a superintendens volt jogosult arra, hogy megvizsgálja (probatio, ex-aminatio), intse (adhortatio) és esküvel elkötelezett voltukban megerősítse (confirmatio), a sákramentumok kiszolgáltatására felhatalmazza (authorisatio) s ilyen minőségben felavassa, gyülekezetükbe beiktassa (ordinatio) az ifjú lelkészjelölteket. Mindebben a magyarországi reformátusok követték a Luther idején kialakult, 1535 utáni gyakorlatot. A középkori testvérület (fraternitas) szokásos zsinata révén oldották meg az avatást.

A prédikátorok testületében zajló szertartások (és általában a zsinatok) nyelve latin volt. Erre következtethetünk a megmaradt följegyzésekből, azonban a prédikáció és az imádságok — többségében — magyarul hangozhattak el. Az esetlegesen meghívott patrónusok, vendégek (például az erdélyi fejedelmet képviselő kapitány) tudtak latinul, ezért nem kellett megszabni, hogy olyan nyelven folyjék a szertartás, amelyet a gyülekezet ért, hogy épülhessen belőle. Két nyelven folytak egyes temetések és vizsgálatok a 19. század elején is, magyarul és latinul, noha már a 16. században ragaszkodtak a magyar anyanyelvünkön elhangzó szertartásokhoz.

Ez a két nyomtatott imádság és a megelőző *Ágenda* megajándékoz bennünket egy olyan aprócska adalékkal, amely megoldatlan szertartási múltunk értelmezésében újragondolásra és további kutatásra ösztönöz. A Borsodi Traktus hagyományos imádságai figyelmeztetnek arra, hogy itt még a reformáció századában kialakult rendet találjuk, nem a mait vagy későbbit. Jövendőbeli döntéseinket illetően is adódnak tanulságok abból, hogy ezek a liturgiátörténeti emlékek olyan kerülethez kötődnek, ahol 1734 előtt nem volt önállósított superintendens vezetése alatt egyesített egyházkerület, hanem esperességek szövetsége, amelyet testület vezetett.

Készült az OTKA (K 69093) támogatásával: Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, 67.

---

[1] RMNy. 1251.

[2] RMK. I. 933.

[3] Sárospatak, 2003. (Acta Patakina XV. — Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 3.) — Alább a hivatkozásokban a *LSC* rövidítés ezt a kiadást jelenti.

[4] 2Kor 5,20^b [... békéljete-meg Istennel.] Mk 9,50^b [...ti köztetek egymáshoz legyetek békességesek.]

[5] Mt 22,4 [Mondjátok-meg a hivatalosoknak: Ímé az én ebédemet elkészítettem, az én tulkaim és madaraim megöltettek, és mindenek készek, jertek-el a lakodalomba.]

[6] 1Kor 11,23–30 — A *LSC* itt a szereztetést teljes terjedelmében idézi.

[7] Hebr 10. 5. 7. = Zsid 10,5–7 [...Az áldozatot és az ajándékot nem akartad... Imhol vagyok én, hogy a te akaratodat cselekedjem, Isten.]

[8] Joh. 10. 18. = Jn 10,17^b–18^b [... én az én életemet letésem... én magam téstem-le azt szabad akaratom szerint...]

[9] Esae 53. 10. = Ézs 53,10 [... tejéndi az ő lelkét áldozatúl a bűnért...]

[10] Lásd a 16. Sólt. v. 1. 10. = Zsolt 16,10 [Mert nem hagyod az én lelkemet a koporsóban...] — A zsoltár első versére utalás téves, vagy valami kimaradt. A következő hivatkozás sem értelmezhető kétségtelenül. Joh. VI. Valószínűleg Jn 6,32–35: Bizony, bizony mondom néktek, nem adta Móses tinéktek ama' mennyei kenyeret, hanem az én Atyám adja néktek amaz igaz mennyei kenyeret. Mert az Istennek ama' kenyere az, aki leszállott mennyből, és ad életet e világnak. Mondának azért nékie: Uram, adjad minékünk mindenkoron e kenyeret. Monda pedig nékiek Jézus: Én vagyok az életnek ama kenyere: aki én hozzá jó, semmiképen meg nem éheznek, és aki hiszen én bennem, meg nem szomjúhozik soha.

[11] Job. 19. 25: 26. 27. = Jób 19,25–27 [Énis jó tudom, hogy az én Megváltóm él, és ... ebben a' testben meglátom az Istent...] — A *LSC* itt nem tartalmaz bibliai utalást.

[12] Itt kellene következnie a *LSC* szerint a kenyér fölött mondott imádságnak. Ez itt hiányzik, valószínűleg nem felfogásbeli eltérés, hanem tévesztés miatt; alább a végén [= 8^A =] számnál találjuk meg.

[13] 4Móz 6,24–26 [Áldjon meg tégedet az Úr...] — Szenci Molnár Albert kiadásában sem Jehóva olvasható.

[14] Bizonyal nem a szertartás egészét kell értenünk, hanem csak a részesülést (assumptio).

[15] Befejezetlen!

[16] RMNy. 2505.

[17] RMK. I. 1420. (Az Országos Széchényi Könyvtár példányát tanulmányoztam, több példányból – a debreceniből is – hiányoznak az imádságok.)

[18] Megrövidítést maga Medgyesi Pál már a Pataki Ágenda előtt végzett, tehát Drégelypalánki eljárása nem puritánellenes irányú. Ld. erről bővebben: Fekete Csaba: *A Praxis pietatis egyes imádságai a hazai református liturgia és kegyesség történetében*. In: *Könyv és Könyvtár*, 2008. (megjelenés alatt)

[19] Székelyudvarhely református és katolikus diáksága, 1670–1871. Szeged, 2005. (Fontes Rerum Scholasticarum VIII.) Az 1707 előtt beiratkozottak között a 297. sorszámú. A 277. sorszámú beiratkozó mellé írt évszám (vagy kántorsága évszáma?) 1702, a 314. sorszámánál 1703, a 325-nél 1706-os évszám található.

[20] Ugyanakkor az M 318 jelzetű munkát is megvásárolta a könyvtár, annak szintén Ónika László volt a tulajdonosa.

[21] A Benda–Irinyi-kötet nem ismeri. Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Bp., 1961. Vö. Petrik I. 27. — Petrik VI. szintén helyére iktatja a debreceni nyomtatványok között.

[22] „1717. die 12. nov. celebratott g(ene)ralis gyűlése Miskolcz városának, melynek alkalmatosságával előadatván [...] Tiszteletes Rimaszombathi Mihály urnak Miskolcz városa fő predikátora meghalálózása...” Soltész Nagy János: *Adatok miskolci ref. egyház történetéhez*. In: *Sárospataki Füzetek*, 1858. 301. p.

[23] Benedek Sándor: *A magyarországi református istentisztelet múltja*. Órisziget, 1971. — Az egyházszervezeti kérdésekre ld. még: Miklós Ödön: *A magyarországi egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*. Pápa, 1942.; Uő: *Ősi egyházalkotmányunk védelmében*. [I.] Válasz Zoványi Jenő [...] röpiratának ellenem irányuló részére. Pápa, 1943.; Uő: *Ősi egyházalkotmányunk védelmében*. II. Válasz Zoványi Jenő: *Mit értettek presbyterium alatt a 16. században?* Című tanulmányára. Pápa, 1944.; Dienes Dénes: *Tanulmányok a Tiszáninneri Református Egyházkerület történetéből*. Sárospatak, 1998.

[24] Ebből az okból mellőzöm a 19–20. századi szertartás ágendabeli szabályozására való hivatkozást, ennek problematikája külön tárgyalást igényel.

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

9.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVIII

Baráth Béla Levente: Adalékok az Ecsedi Báthoriak 16. századi patrónusi tevékenységéhez és Nyírbátor reformációjához

Az Ecsedi Báthori család és Nyírbátor 15-16. századi történetéhez kapcsolódó kutatások az utóbbi években örömteli módon felélénkültek és fontos eredményekhez vezettek.[1] Így amíg – a tanulmány témája miatt a bennünket most jobban érdeklő – a mohácsi csatát követő időszakokkal kapcsolatban 1995-ben publikált gondolatébresztő tanulmányában Szakály Ferenc még találóan jellemezte a helyzetet úgy, hogy a Báthori család levéltárainak szinte maradéktalan megsemmisülése miatt a település korabeli története is „már-már nyomasztóan forráshiányos”[2], álláspontja újabban már aligha tartható fenn. Hiszen Rajcsányi Ádám levéltáros által a 18. század közepén a Báthori család legfontosabb iratairól készített nyilvántartó lista megtalálása és az ennek alapján a család birtokaira vonatkozó forrásfeltáró és feldolgozó munka elindulása alapvetően új helyzetet teremtett.[3] Joggal reménykedhetünk abban, hogy a megkezdett munka folytatása során a Mohács utáni időszak helytörténete és a család ecsedi ága korabeli tagjainak működése jobb megvilágításba kerül és olyan adatok is rendelkezésünkre állnak, melyek a város korabeli egyházi életének és a birtokosainak patrónusi tevékenységét alaposabban rekonstruálhatóvá teszik.

A jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a térség reformációjának tükrében az aktuálisan rendelkezésünkre álló adatok alapján áttekintse az Ecsedi Báthori család tagjainak az Észak-Tiszántúl egyházi életének átforgatójában betöltött, kétségtelenül meghatározó szerepét, illetve Nyírbátor reformációjának a korábbiaknál alaposabb képét adja.[4] A már jelenleg rendelkezésünkre álló források elemzése lehetőséget ad arra is, hogy a település lelkészeiről és lakosainak egyházi kapcsolatairól alaposabb képet adjunk.

Nyírbátor reformációját leghelyesebb az erdélyi püspökség területén végbement reformációs folyamatok tükrében szemlélnünk, hiszen a rendelkezésünkre álló adatok szerint a bátori plébánia a 14. század elején történt első említése óta a reformáció koráig nem a földrajzilag közelebb eső váradi vagy egri, hanem a gyulafehérvári püspökség szatmári főesperességébe tagolódott be.

A térség reformációja

A kora újkor hajnalán a válság számos jelét felmutató nyugati egyház megújítását több irányból is kezdeményezték. A reformerek egy része a humanizmus eszméi nyomán, más részük egy bensőségebb kegyesség keresése jegyében sürgetett elmélyültebb keresztyén hitet és hitelesebb egyházi életet. Luther Márton és reformátortársai fellépése ezekben a törekvésekben mutattak határozott új irányt. A Magyar Királyság területén kezdetben a németajkú polgárság és Habsburg Mária királyné budai udvari körén túl általában nagyfokú bizalmatlansággal fogadták a lutheri mozgalmat. Ez a helyzet a mohácsi csata utáni évtizedekben radikálisan változott meg. A két ellenkirály párthívei között kialakuló polgárháborús viszonyok és a török megszállási övezet folyamatos kiterjedése az ország lakossága számára merőben új – folyamatos létbizonytalansággal együtt járó – helyzetet hozott magával. Ez pedig alapvetően formálta át a magyar ajkú lakosság világlátását, cselekvésének motivációit és hitvilágát is.

A Szentírásra, mint az Isten akaratát egyedül hitelesen közvetítő tekintélyre hivatkozó reformátorok teológiai üzenetét felerősítette az általuk vallott történetnézet, helyesebben fogalmazva saját koruk történéseinek magyarázata is. Azt hirdették, hogy koruk tragikus eseményeit az üdvtörténet folyamatában lehet értelmezni: a megmaradás és az üdvösség útja ebben a helyzetben az egyén és a közösség számára csak az őszinte bűnbánaton, a megtérésen, a Krisztus-hit elmélyült megélésén, a szigorú erkölcsi normák következetes betartásán keresztül vezet.

Az erdélyi római katolikus püspökség gyulafehérvári püspöki székhelyétől legtávolabb eső főesperességekben a szatmáriban és a krasznaiban az 1520-as évek végén már működtek olyan klerikusok, akik öntudatos követői voltak a lutheri reformációnak.[5] Az általuk képviselt nézetek, a Mohács utáni helyzetben nem csak az egyszerű emberek, hanem a helyi nemesség körében is hamarosan visszhangra és gyorsan bővülő támogatói körre találtak.[6] Az ország 1523/25-ben hozott lutheránus-ellenes törvényei, Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd, de a gyulafehérvári püspök részéről is kezdettől fogva megnyilvánuló ellenállás miatt a – patrónusi jog keretén belül maradó – egyházi élet átalakítása nehezen lett volna elképzelhető befolyásos főúri támogatók nélkül. Jelentőségüket azonban nem szabad túlbecsülnünk.[7] A reformáció első helyi patrónusai közül gazdagságával és befolyásával kiemelkedett a mohácsi csatában elesett országbíró fia, Kraszna és Közép-Szolnok vármegye főispánja Drágfi Gáspár. Birtokközpontjában Erdődön – protestáns lelkészek képzését célzó – iskolát is alapított, melynek vezetésével 1542-ben a neves reformátor-tanítót, Kopácsi Istvánt bízta meg. Rajta kívül olyan reformátorokat is pártfogásába vett, amilyen Derecskei Demeter a Szilágyság reformátora, vagy Batizi András az ének és kátészerző reformátor volt.

A Szászföld reformációja kapcsán kialakult helyzet ösztönzően hatott az erdélyi püspökség északi területein, az akkor éppen I. Habsburg Ferdinánd király fennhatósága alatt élő reformpárti papság és vármegyei nemesség körében is. A szászokhoz hasonlóan ők is kísérletet tettek a régi egyházszervezettől elkülönülő, lutheránus szellemben átalakított istentiszteleti élet és egyházi rendtartás kialakítására. Ezt mutatja, hogy a reformátori tanok által a leginkább érintett szatmári és szilágysági területen a Drágfi Gáspár birtokközpontjának számító **Erdődre zsinatot hívtak össze. Erre 1545-ben, a főúr halála miatt azonban már özvegye, somlyói Báthori Anna védnöksége mellett került sor.**

A régió egyházi életét radikálisan átalakító események ezután gyorsan peregtek:[8] **1550-ben a tordai országgyűlésen egyenjogúsították a lutheri irányt, az ennek alapján újjászerveződő egyházaknak saját püspök választását írták elő, így 1551-ben valószínűleg Hevesi Mihály szatmári lelkész lett az itteni lutheránusok első vezetője. Ebben az időszakban már a törökök által leginkább veszélyeztetett területek felől a lutheri tanok mellett rohamosan terjedtek a helvét irányú reformáció radikálisabb reformeszmái is. Ez az irányzat egyszerű külsőségeivel és elmélyült biblikus kegyességével tűnt ki. A református reformációt támogató lelkészek 1552-ben Beregszászon két zsinatot is tartottak.**

1554-ben az óvári zsinaton **a gyulafehérvári püspökség északi területeinek protestáns lelkészei – immár 88-an összegyűlve – Thordai Demeter óvári lelképásztort, Ecsedi Báthori II. György udvari lelkészét választották püspökké. Thordai az öt püspökké választó óvári zsinat határozata ellenére – röviddel megválasztása után – az óvári templomból önhatalmúlag eltávolította az oltárt, amivel maga is radikálisan zwingliánus meggyőződésről tett tanúbizonyságot. 1555-ben a II. erdődi zsinaton helyette a következő lutheránusként ismert Károlyi Boldi Sebestyén nyírbélteki lelkészt választották meg. Ezzel azonban nem sikerült megakadályozni a Tiszántúlon a helvét irányú rohamos térnyerését.**

1557-ben az erőszakoskodásairól elhíresült váradi római katolikus püspök Zabardi Mátyás halála után a váradi és a szatmárvidéki protestáns lelkészek Kálmáncsehi Sánta Mártont választották vezetőjüknek. Hagyományosan innen számítjuk a helvét irányú reformáció alapján álló Tiszántúli Egyházkerület fennállását. Ennek hatására a lutheránus egyházszervezet gyors erózió ment keresztül. Károlyi Boldi Sebestyén eltávozott a térségből és kolozsvári lutheránus lelkész lett.

A Melius Juhász Péter vezetése alatt újjászerveződő helvét irány a helyi sajátosságoknak megfelelő hitvallásokat és egyházi életet alakított ki. **1564-ben Erdélyben is recipiálták a helvét irányt, de az ottani reformációs mozgalom tovább radikalizálódott. A fejedelem teológia iránt érdeklődő udvari orvosa Blandrata György és Dávid Ferenc kolozsvári lelkész nevével fémjelzett Szentháromság-tagadó mozgalom János Zsigmond támogatását is elnyerte. Melius vezetésével azonban heves Szentháromság-tagadók elleni polémia bontakozott ki Erdélyben és a részben újra Habsburg fennhatóság alatt lévő Tiszántúlon. Éles hangú hitviták sora következett.**

A hitviták következményeként 1567-ben a debreceni zsinaton a tiszántúli, tiszáninneni és erdélyi képviselők határozottan elkötelezték magukat a helvét irányú reformáció mellett. A II. Helvét Hitvallás és Melius hitvallásainak elfogadásával következetesen elhatárolták magukat a Szentháromság-tagadó törekvésektől és más irányzatoktól is.

1568-ban, miután Erdélyben megtörtént az unitárius hit recipiálása, a Tiszántúlon felerősödtek a reformátusok és az antitrinitáriusok közötti hitviták. **Ezekben az években már ecsedi Báthori II. Miklós országbíró, szabolcsi és szatmári főispán volt a hitvallási irány fő támogatója.** A reformátusság megerősödése szempontjából lényeges esemény volt: az **1570-es csengeri, majd az 1571-es nyírbátori zsinat.** Ezek hatására a református egyház helyzete fokozatosan stabilizálódott a térségben. **1572-ben meghalt Melius, a püspökségben utódja a 30 éves Károlyi Péter váradi lelkész lett.** A Tiszántúlon a Melius és munkatársai által kialakított református reformációnak sajátosan helyi formája ellenében, részben a következetesen érvényesített egyházfegyelem gyakorlása miatt sem tudtak újabb irányzatok gyökeret verni. Az egyházi helyzet konszolidációját mutatta, hogy az 1570-es évektől a térség immár református egyházhoz tartozó lelkészei is megkapták az egyházi tizedből rájuk eső részt. 1576-ban Károlyi Péter korai halála után Gönci Fabricius György debreceni lelkész lett a kerület püspöke. Vele az eddig kialakult keretek között, a református egyház belső építkezésre koncentráló korszak vette kezdetét és a térségben gyakorlatilag lezáródott a reformáció kora.

Bátor lakóinak és a helyi egyház kegyurainak viszonya a reformációhoz

Bátor, ez a 15. században a Báthori családdal együtt felemelkedő mezőváros a reformáció kezdetekor a család ecsedi ágának Szabolcs vármegye jelentős részét kitevő birtokainak központja volt.^[9] A helyi egyház kegyurai tehát az Ecsedi Báthoriak voltak, akik 1520 utáni birtokszerzéseikkel és – a kisebb kilengésektől eltekintve – következetes Habsburg-párti politizálásukkal a királyi országrészben tovább növelték vagyonukat és politikai befolyásukat. Tagjai a 17. század elejéig, a Báthori család ecsedi ágának kihalásáig a Habsburg országrész legmagasabb közjogi méltóságait töltötték be.

A település ebben az időszakban – a Szakály Ferenc által 1500 főre tett lakosával – Szabolcs és Szatmár megye legnépesebb települései közé tartozott.^[10] Polgársága elég tehető volt ahhoz, hogy több lelkész mellett a városban lévő koldulórendi kolostor lakóit^[11] legalábbis jelentős részben eltartsa. A nevek elemzéséből arra lehet következtetni, hogy a magyarok mellett kis számban élhettek itt német és szlovák eredetű családok is, de nincs arra utaló jel, hogy a lakosok között görögkeleti vallásúak lettek volna. Ez azt is jelenti, hogy a település lakossága egy felekezeti közösséget alkotott.^[12] A 15. században bárói rangra emelkedő Ecsedi Báthoriak számára presztízskérdés volt, hogy a család történetében olyan fontos szerepet betöltő Bátor egyháza méltóan reprezentálja patrónusainak magas társadalmi pozícióját. Az Ecsedi Báthoriak egyháziasságára utal, hogy a templomépítést megkezdő erdélyi vajda testvére Ecsedi Báthori I. Miklós (†1506) a korszak egyik legkiemelkedőbb magyar püspöke volt.

A család egymást követő generációiban továbbélő lelkesült patrónusi igyekezetet az évtizedekig tartó nagyvonalú egyházi építkezések mutatják. A város plébániatemplomát a mai templom megépítése előtt többször is átépítették^[13] és az obszerváns kolostort – mely feltételezhetően 1488-ra épült fel – szintén ők alapították. A család három generációján keresztülhúzódnó nagy templomépítési munkával párhuzamosan átépítésre került a család udvarháza is. Ezeknek a nagyvonalú és reprezentációs célokat is szolgáló építkezéseknek^[14] az eredményeként, a fénykorában lévő mezőváros a 16. században így több országos szinten is jelentősnek mondható politikai és egyházi esemény helyszínévé vált.^[15]

A reformáció terjedése elől az egyre kiterjedtebb kelet-magyarországi birtokokkal rendelkező és ebből kifolyólag a térség legjelentősebb kegyurai közé számító család és a város lakosai sem tudták, s nyilván nem

is kívánták távol tartani magukat. Azt, hogy magában Nyírbátorban legkésőbb az 1530-as évek végén már az egyszerűbb embereknek is találkoznia kellett a reformáció tanaival azt olyan Drágfi birtokok mint Nyírbéltek és Gebe – a mai Nyírkáta – közvetlen közelsége mellett a város térségi piacközpont szerepe is nyilvánvalóvá teszi. A lakosságnak a reformációhoz való kapcsolatában ennek a kereskedelmi központ jellegnek ezen túl is jelentősége volt. Hiszen ez azt is jelentette, hogy a bátori kereskedők – a város lakosságának ez a szűk, de annál meghatározóbb része –, amint azt Szakály Ferenc tanulmánya részletekbe menően bemutatta Buda török kézre kerülése után az Alföld más kereskedő kolóniáihoz hasonlóan intenzíven kapcsolódtak be a távolsági kereskedelembe is. Ez a változás azt is magával hozta, hogy a város lakosságának szemléletmódjára nem csak a közelebbi, hanem a nagy földrajzi távolságban lévő egyházi változások és reformációs központok is közvetlen hatást gyakorolhattak.[16]

Ennek a helyi reformációval kapcsolatban korábban alig említett szempontnak a hangsúlyozása azért fontos, mert a reformáció hazai terjedése kapcsán már többen is rámutattak arra, hogy eszméinek terjesztésében döntő szerepe volt az „áros népek”[17]. A vásárok a hitviták közkedvelt helyszínei voltak. A különböző vallási irányzatok képviselői tudatosan törekedtek a kereskedők megnyerésére, hiszen a tanaik iránt fogékony és a továbbterjesztésükben és támogatásukban fontos szerepet játszó társadalmi csoportot találtak bennük. Nyírbátor esetében ezt a reformációs mozgalom iránti fogékonyságot konkrétan igazolja Nyírbátori Somogyi Péter, a kereskedelmi tevékenysége nyomán meggazdagodó helyi parasztpolgár, és veje a szintén bátori kereskedő Lökös Bálint részletesebben ismert példája.

Az oppidum lakossága javarészt az udvar kiszolgálását ellátó jobbjágyrendű, jelentős részben iparos és kereskedelmi tevékenységet folytató lakosság mellett a birtokos család familiárisai közül került ki, akik közül többen szolgálati helyükön a Báthoriak e fontos birtokközpontjában telepedtek le. A település élete lassú, de évszázadokig töretlennek mondható fejlődése mögött meghatározóan a Báthori család sikerei álltak. Ez az előnyök mellett azt is jelentette, hogy az önkormányzatiság foka elmaradt az Alföld más hasonló méretű korabeli mezővárosaitól.[18] A bátori egyházi élet formális átalakulása szempontjából tehát nem a község, hanem az egyház kegyurainak viszonyulása töltött be döntő szerepet. Nyírbátor város reformációja kapcsán elkerülhetetlen tehát, hogy a birtokos család érintett generációjának tagjait külön-külön is szemügyre vegyük különös tekintettel patrónusi tevékenységükre. Itt is több korábban kevésbé, vagy alig hangsúlyozott szempontra mutathatunk rá.

Az Ecsedi Báthoriak[19] hagyományos egyházi formákhoz kötődését érzékelteti, hogy a család első protestánsokat patronáló tagjának II. Györgynek a testvérei hitvallási kérdésekben – más környékbeli nemesekhez viszonyítva is – meglehetősen későn reagáltak és visszafogottabb magatartást tanúsítottak, bár mint látni fogjuk ezt pusztán társadalmi pozíciójuk miatt ők sem kerülhették el. Ahhoz képest is feltűnő ez a késői reakció, hogy a családnak nem csak a szatmári és szabolcsi birtokai feküdtek a reformációs mozgalom korai központjai mellett, de a török megszállás alá kerülő dunántúli, így pl. Somogy vármegyei babócsai uradalma is.

A korszak kezdetéről a bátori egyház patrónusai közül kiemelkedik az 1490-től 1534-ig élt Ecsedi Báthori II. András, akinek a reformátori mozgalommal kapcsolatos állásfoglalásáról nem rendelkezőnk értékelhető adattal. Ő volt az a családtag, akiben a Báthori István által megkezdett nagyléptékű építkezések befejezőjét tisztelhetjük. A szatmári főispáni és kinevezett belgrádi báni tisztséget betöltő főúr 1526-ban jelen volt a mohácsi ütközetben. Bátyjával, Ecsedi Báthori III. István nádorral együtt, aki Szapolyai János legnagyobb ellenlábasa volt, kulcsszerepet játszott Habsburg Ferdinánd magyar királlyá koronázásában és hatalmának kezdeti stabilizálásában. 1527-ben az új uralkodó II. Andrást tárnokmesterévé nevezte ki. Gyermektelen fivérei miatt a 30-35 éves kora körül Rozgonyi Katalinnal kötött házassága révén nemcsak családja fennmaradását biztosította, de a fiúágon magvaszakadt Rozgonyiak Zemplén, Abaúj, Borsod és Pest megyében fekvő tekintélyes birtokai megszerzésével jelentősen növelte az Ecsedi Báthoriak birtoktestét.[20] Ezek a szerzemények később a török miatt elveszítő dunántúli várbirtokaik helyett nagy jelentőségre tettek szert a család gazdálkodásában. Két házasságából hét gyermek, hat fiú és egy leány született. A gyermekek

közül három fia András, György és Miklós, valamint lánya Klára élte meg a felnőtt kort. Előttük vagyonuk és felmenőik Habsburg dinasztiához fűződő kapcsolatai miatt, az ország zűrzavaros viszonyai ellenére is nyitva állt az út a közéleti érvényesülés előtt. Nem csoda, hogy II. András mindhárom életben maradt fia jelentékeny szerepet játszott az ország korabeli politikai életében.[21]

Ecsedi Báthori III. András (Bonaventúra),[22] hadvezéri képességei mellett higgadt közéleti szereplésével és műveltségével tűnt ki a korszak magyar mágnásai közül. Apja nyomdokain járva Ferdinánd és Miksa idejében is következetesen kitartott a Habsburgok pártján.[23] Politikai pályafutása során volt – több tisztséget apjától és nagybátyjaitól átvéve – Somogy, Szabolcs és Szatmár vármegye főispánja és tárnokmester, de a király hadainak főkapitánya[24], kinevezett erdélyi vajda és országbíró is. 1542-ben parancsnoki beosztásban részt vett a Buda töröktől való felszabadítását célzó sikertelen katonai akcióban. 1549-ben a Habsburg- és a Szapolyai-párt összebékítésén fáradozott, melynek sikeres voltát mutatja a nyírbátori egyezmény. 1551. augusztus 11-én testvérével, Miklóssal együtt abban a megtiszteltetésben részesült, hogy a magyar királyi koronát Tokajba szállítsa. 1551-ben Ferdinánd akaratából Fráter Györggyel együtt neki kellett volna átvennie Erdély kormányzását, de ebben egyre elhatalmasodó köszvénye megakadályozta. 1554-ben Nádasdy Tamással szemben alul maradt a nádorválasztáson.[25] 1561-ben sikerült meggyőznie testvérét II. Miklóst, hogy a Szapolyai-ház helyett mégis inkább a Habsburgokat támogassa. 1565-ben Schwendi Lázárral együtt a török ellen felvonuló sereg főparancsnoka volt. Ebben az évben jelen volt másik testvére II. György által védett Erdőd ostrománál is. Az 1566-os hadjáratokban is részt kellett volna vennie, de erre betegsége miatt már nem kerülhetett sor. Még ugyanennek az évnek októberében a királytól nyert birtokán Dévényben halt meg.[26] Első felesége Thurzó Anna, a második Mindszenti Katalin volt, de gyermeke egyik házasságból sem született.

Patrónusi tevékenységével kapcsolatban leggyakrabban egy konkrétan Bátorhoz kötődő dokumentumra hivatkoztak.[27] Ez az 1549. június 9-én keltezett, Nágocsi Gáspár váradi ferences gvardián által írott levél arról értesítette Andrást, hogy kiküldte a bátori kolostor javítási munkálatainak végzésére kért a bognárokat. A levél őt kifejezetten a rend patrónusának titulálja. Egy másik ferences rendhez kötődő forrásból pedig arról értesülünk, hogy 1544-ben és 1546-ban is egy Nádasdi Bálint nevű bátori ferences barát volt az udvari prédikátora.[28] A rendi előjárók és András bizalmi viszonyára utal, hogy a török támadások és a reformáció terjedése miatt megszűnő ferences kolostorok összegyűjtött értéktárgyait az erdélyi szekularizációs rendeletek elől úgy igyekeztek menteni, hogy azokat az ötvenes évek közepén az ő oltalmába, Ecsedre menekítették. Számos korabeli oklevél tanúsítja, hogy főkapitányi és országbírói tiszteiből adódóan is számos egyházi vonatkozású ügyet intézett.[29] Ezek többsége az egyházi birtokügyekkel kapcsolatos per volt, melyek a török elleni védekezés anyagi hátterének biztosításához, vagy egyes birtokosok önkényeskedéseivel kapcsolódtak. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy ellenségesen lépett volna fel a Habsburg országrészben is egyre rohamosabban terjedő reformációs mozgalommal.

Melius Juhász Péter ifjú éveit rekonstruálni kívánó munkájában Botta István hívta fel a figyelmet arra, hogy 1555-ben országbíróként Oláh Miklós esztergomi érsekkel szemben ő állt ki Somogyi Péter mellett és határozott fellépésével kiszabadította őt az ellenreformáció börtönéből. Konkrét fellépésében nem a reformáció tanainak támogatását kell látnunk, hanem a reformátori tanok terjesztéséért bebörtönzött vágsellyei tanító nemesi jogainak védelmét.[30] Botta feltételezte azt is, hogy a fiatal reformátor éppen Ecsedi Báthori III. András közvetítésével került 1556-ban az Ecsedi Báthoriak Izabella országrészében lévő szatmári birtokaira, hogy ott ne csak menedéket, hanem – a reformáció támogatását olyan öntudatosan vállaló Ecsedi Báthori György és Somlyói Báthori Anna személyében – támogatókat is találjon wittenbergi tanulmányaihoz.[31]

A következő családtag Ecsedi Báthori II. György, aki ecsedi helyett előszeretettel titulálta magát bátori Báthorinak. II. András fiai közül az ő politikai pályafutása volt a legkacskaringósabb. 1552-ben Ferdinánd híveként az egri vár védelmében csapatokat küldött. Tehát 1552-ben még Habsburg párti volt, de az ezt követő évek valamelyikében a Szapolyai- ház pártjára szegődött. 1556-ban azonban már János Zsigmond

híveként fellépve Husztot ostromolta.[32] Ennek következtében hűtlenségi pert indítottak ellene. Az Izabella által uralt keleti országrészben azonban fontos pozíciókat töltött be. 1556 nyarán szatmári, szabolcsi főispáni cím mellett a krasznai és közép-szolnoki főispán tisztelet is viselte.[33] 1560-1565 között továbbra is János Zsigmond híveként lépett fel. Báthori György Szapolyai-párti állásfoglalása más határkörzetben fekvő családi birtokok mellett Bátor is állandó háborús célponttá tette ezekben az években. A település területi hovatarozása 1556-1565 között állandó vita tárgya volt. Amíg András, majd Miklós is a Habsburg oldalon állt, addig Báthori György Izabella és János Zsigmond fennhatóságát ismerte el. 1562-ben Balassi Menyhért katonai akciója a Habsburg országrészhez csatolta a várost és a Bátoriak udvarházát, 1564-ben azonban János Zsigmond visszafoglalta azt. 1565-ben végül Schwendi Lázár hadjárata hosszú távon stabilizálta helyzetét a Habsburg országrészben.[34] Ugyanebben az évben történt, hogy Erdőd várában a királyi országrész csapatai magát Györgyöt is bekerítették és ostrom alá vették. Az ostromlókat Schwendi mellett fivére Báthori András irányította. Györgynek végül is komoly anyagi áldozatok árán sikerült alku kötnie az ostromlókkal, de kénytelen volt a határszéli birtokokat elhagyva a család Miksa országrészében lévő csicsvári birtokára átköltözni.[35] 1565 után az 1570 februárja után bekövetkezett haláláig a Tiszáninnen lakott és ott is temették el Varannóban.[36]

Ecsedi Báthori Györggyel kapcsolatban tette azt a – felekezeti elfogult történetírással szembeni hadüzenetként is felfogható – szellemes megjegyzést a híres debreceni irodalomtörténész Bán Imre, hogy „róla a protestáns egyháztörténet csupa jót, a kor legnagyobb íróprédikátora Bornemissza Péter viszont elég sok rosszat mond”[37], hiszen György az „Ördögi Kísértetek” lapjain a közismerten fősvény és jobbágynyúzó nagyúr mintapéldájaként jelenik meg. Igyekezve magunkat távol tartani mind az idealizáló, mind a lehúzó értelmezésektől lássuk, mit tudunk II. Ecsedi Báthori György patrónusi munkálkodásáról.

1550-ben kötött házasságot a reformációt a birtokain érvényre juttató főnemes Bélteki Drágfi Gáspár özvegyével a szintén öntudatos evangéliumi hitéről ismert Somlyai Báthori Annával. Az asszony Drágfival kötött házasságából két gyermeket hozott magával, akik azonban korán meghaltak és így az Ecsedi Báthoriak bejelentették igényüket a Drágfi család birtokaira, amit királyi szentesítéssel el is nyertek.[38] Az így megvalósuló birtokkoncentráció a történelmi Szatmár, Közép-Szolnok és Kraszna vármegyék területének jelentős részét lefedte, de a birtokjogok érvényesítése a határok állandó mozgása miatt elég nehézkesnek bizonyult.

Nyilvánvaló, hogy az így kialakult helyzetben nemcsak – a romantikusnak tűnő magyarázat szerint – felesége,[39] hanem a reformációt támogató ekkor már elég széles társadalmi háttér is elvárta Györgytől, hogy mint a térség leggazdagabb birtokosa vállalja fel az erdélyi országgyűlés által immár saját egyházszervezet kiépítésére kötelezett lutheránus egyház támogatását. Személyes meggyőződése mellett, tehát vagyoni helyzete és politikai befolyása is nyilvánvaló oka volt annak, hogy a magyar ajkú lakosság körében létrejövő első protestáns egyházszervezet kiépítésével foglalatosskodó zsinatok végzése sorra őt nevezték meg patrónusukként. Az ötvenes évek közepének nevezetes zsinatai az 1554-es óvári és az 1555-ös II. erdődi zsinat így ülésezett az ő – akkor éppen Izabella fennhatósága alá eső – birtokain. Személyes egyházi befolyását mutatja, hogy a „Szatmárvidéki Lutheránus Egyházkerület” egyházkormányzó – akik egyben az első magyar ajkú protestáns egyházkormányzóknak is tekinthetők – az ő és felesége udvari lelkészei voltak.[40] A házaspár egyháztámogató tevékenysége megmutatkozott abban is, hogy az 1550-es és 60-as években számos tiszántúli fiatalembert – de mint Botta István feltételezte akár magát Meliust is – az ő támogatásuk jutathatta el a wittenbergi egyetemre.[41]

A reformációs mozgalom belső viszonyait alapvetően átalakította, amikor az 1550-es évektől a lutheri mellett ebben az országrészben is megjelentek a radikálisabb követelésekkel fellépő helvét vagy református reformáció tanai. Ennek terjedését a lutheránus reformáció patrónusai kezdeti igyekezetük ellenére sem tudták megfékezni. 1556-ig – mint Thordai Demeter esete és a II. erdődi zsinat döntései mutatják – Báthori György is ragaszkodott a lutheri tanokhoz, de miután Petrovics Péter a Kálmáncsehi Sánta Márton által képviselt radikálisabb helvét reformáció támogatójává vált ő is ennek pártfogója lett.[42] A térség egyházi életének

alakításában játszott kulcsszerepét a Szapolyai-párti politikájának 1565-ös kudarcáig ő betöltötte be. A 19. századi reformációtörténeti feldolgozások konkrétabb adat hiányában a zsinattartás helyszínéből kiindulva azt állították, hogy az 1570-es csengeri zsinatnak is ő a lehetett támogatója.[43] Élete utolsó szakaszának eseményei, abaúji és zempléni tartózkodási helyei és korlátozott politikai mozgástere azonban erre aligha adtak lehetőséget számára.

A Nyírbátor reformációjával foglalkozó szegényes irodalom általános állítása, hogy 1550 körül Báthori György adta a plébánia templomot a „reformált” egyház birtokába. Az évszámot konkrétabb adatok hiányában nem áll módunkban pontosítani. A település felekezeti viszonyainak erőszakos megváltoztatásának mindenestre ellentmond, hogy erről a nyilvánvalóan érzékeny kérdéstről semmilyen forrás nem emlékezik meg, illetve, hogy az obszerváns kolostor és templom – György testvéreinek a támogatása mellett –, ha egyre elszigeteltebben is, de ezután még másfél évtizedig működött. A hagyományos és evangéliumi szellemben megújított istentisztelet együttélése a településen akár már évekkel 1550 előtt is megvalósulhatott.[44] A korabeli letisztulatlan egyházi viszonyok között még arra is volt példa, hogy ugyanaz a lelkész ugyanabban a templomban egyszerre katolikus és lutheránus módon, tehát egy és két szín alatt is kiszolgáltatta a híveknek az eukarisztiát.[45]

Az a Bátorban legalább másfél évtizedig fennálló helyzet, hogy egy településen egymás mellett párhuzamosan létezett a hagyományos és az evangéliumi szellemben megújított – immár magyar nyelvű – istentiszteleti közösség is, tehát a korban egyáltalán nem volt szokatlan.[46] Ez azonban a hívek nélkül maradt utolsó ferences barátok távozásával 1566-ban,[47] egy másik kevésbé valószínű adat szerint 1587-ben megszűnt. A 18. század elejéig még katolikus ekkleziola működéséről sem tudunk.

A római katolikus egyháznak az egész térségben elszenvedett rohamos térvesztését számos adattal lehet igazolni. Újabban Szabolcs megye dikajegyzékeinek vizsgálata során Németh István mutatta ki, hogy a római katolikus egyházi szervek kezelésében lévő birtokállomány mérete a 16. század második felében milyen drasztikus csökkenést mutatott.[48] A század végi helyzetet jól jellemzi, hogy a megyében már csak két helyen Várdán és Kállóban működött katolikus pap, akik ott sem a helyiek, hanem a várbéli katonaság lelkigondozását látták el.[49]

II. András három fia közül az előadás témája szempontjából talán legérdekesebbhez Ecsedi Báthori II. Miklóshoz érkeztünk el. Ő 1520 körül született és az ecsedi várban halt meg 1584. december 17-én. Férfikorának delén, meglehetősen későn házasodott meg, felesége a nála jóval fiatalabb Losonczy Anna volt – aki később Balassi Bálint jóvoltából – „a magyar irodalom első múzsájaként” vonult be az irodalmi köztudatba.

Miklós politikai pályája inkább III. Andráséhoz, mint II. Györgyéhez hasonlítható, bár az ő Habsburg pártisága korántsem volt olyan magától értetődő. Hiszen az ötvenes évek második felében hosszabb ideig a Szapolyai-ház híve volt, majd 1570-ben is gyanúsították a Dobó-Balassa-féle mozgalomban való részvétellel. Bátyjaihoz hasonlóan ő is volt Szabolcs, Szatmár és Somogy vármegyék főispánja, ezeken kívül sokáig országbíró is.

Magas társadalmi rangjának megfelelő műveltségét a kor más közép-kelet-magyarországi arisztokratáihoz hasonlóan szerezte. Egy újabban közölt 1551-ből származó levéltári adat szerint évekig a bécsi udvarban nevelkedett, majd 1552-ben Genovában is járt.[50] Első országosan ismertté vált közéleti fellépésére 1551-ben került sor, amikor bátyjával Andrással együtt átvette Izabellától a koronát és Tokaj várába szállította. Ugyanebben az évben – későbbi apósával – Losonczy Istvánnal együtt harcolt a török ellen a Tisza alsó folyásánál fekvő Torontál megyei Becse alatt.[51] Itáliából való hazatérése után egy ideig fivérével Györggyel együtt Izabellához pártolt, de 1561-ben másik testvére András rábeszélésére mégis visszatért Habsburg Ferdinánd pártjára. 1563-ban így lehetett jelen Pozsonyban Miksa magyar királlyá koronázásán, sőt a ceremónián ő vitte István király kardját.[52] 1562-ben az ecsedi várban ostrom alá vette a Szapolyai-ház

híveként fellépő későbbi fejedelem és lengyel király, Somlyói Báthori István. Miklósnak azonban politikai ügyességével sikerült a királyi országrészben tartania ezt a fontos erősséget. Nyilvánvalónak tűnik, hogy miután Györgynek el kellett hagynia a Tiszántúlt az ő feladatává vált a család szabolcsi és szatmári birtokügyeinek az intézése. András 1566-ban bekövetkezett halála, szabolcsi és szatmári főispáni tiszte és az ecsedi vár katonai jelentőségéből adódó katonai feladatok a keleti országrész meghatározó közéleti szereplőjévé tették.

Személyéhez több szálon is kötődött a román karizmatikus parasztproféta Karácsony György 1569 nyarától 1570 késő tavaszáig tartó mozgalmá. Ennek alapvető mozgatórugója a közeli végítélet hitében élők vallási rajongása volt.[53] A Szilágyság és a Felső-Tiszavidék irányából Debrecen felé vonuló és létszámát folyamatosan növelő „szent had” a magát isteni szabadítónak hirdető népvezér személyéhez kötődött. Karácsony György a zsarnokoskodó török megszállók ellen hirdetett népfelkelést. A Debrecen mellett letáborozó, az ország távoli részéből gyülekező „szent had” tagjai között a jobbágyok mellett sok nemes és főleg az egri várból érkezett katona is volt. Karácsony György egy darabig bírta Báthori Miklós és a szatmári kapitány bizalmát is.[54] 1570. április 16. után azonban, amikor egy jóslat következtében több száz önként jelentkező ember vonult fegyver nélkül a törökök balaszentmiklósi (ma: törökszentmiklósi) palánkvára ellen, akiknek java részét lemészárolta az ellenfél alapvetően megváltozott a helyzet. A tragikus eset után tovább radikalizálódó és egyre kezelhetetlenebbé váló mozgalom vezérért egy erőszakos debreceni fellépése során meggyilkolták. A Tiszántúl Habsburg fennhatóság alatt álló részének védelméért felelős katonai irányítók is szembefordultak a „szent haddal”. A legmegbízhatóbb tudósítás szerint végül is II. Ecsedi Báthori Miklós kergette szét a fékevesztett csapatokat. Sikeres katonai ténykedését mutatja, hogy 1570-ben ő kezdte el kiépíttetni a később hivatalosan is végvárrá nyilvánított kállói várat.

Egyháztámogató tevékenysége testvéreiéhez hasonlóan jelentős volt. Bár ha a katolikus és a protestáns egyháztörténeti irodalmat olvassuk meglehetősen eltérő eredményre juthatunk. Karácsonyi János úgy mutatja be, mint a batori ferences barátok utolsó mentsvárát, akinek ecsedi udvarában majd 1583 után is működött egy ferences atya.[55] Ellenben a protestáns egyháztörténeti munkákban a Melius által képviselt helvét irányzat kiemelkedő patrónusaként jelenik meg.[56] Botta István és Szakály Ferenc pedig Nyírbátori Somogyi Péter végrendelete alapján arra figyelte fel, hogy közvetlen környezetében korábban közismerten Szentháromság-tagadó(k) is élt(ek).[57] Hogyan lehetséges ez egyszerre? Mivel magyarázható ez a szokatlan tetsző felekezeti két, vagy még inkább háromarcúság?

Botta István „látens sztoicizmust” lát Miklós talányos magatartásában,[58] Szakály Ferenc pedig a vallási toleranciának a korban meglehetősen szokatlan tetsző megnyilvánulásaként tekint rá. Véleménye szerint az 1570-es nyírbátori zsinat megrendezésének helyszíne azzal magyarázható, hogy

„Melius püspök, úgy látszik, elsősorban Báthori Miklóst kívánta meggyőzni a maga és hittársai igazáról, a Szentháromság-tagadók eretnokségéről, mert 1571. november 5-ére éppen Nyírbátorba hívta össze a lelkésztestvérsége, Somogyi Máté elítélésére hivatott közzsinatot. (1571. október 6-i vádemelése ellenfelei előzetes megfélemlítését célozhatta.) Ebből alkalmasint arra következtetnénk, hogy Báthori – aki, mint láthattuk a ferenceseket is megtúrta – nem zárkózott el a Szentháromság-tagadó tanítások meghallgatása elől sem.”[59]

Anélkül, hogy ennek az érdekes problémának a végleges megoldását kívánnánk adni, egy másik – most előkerült korabeli dokumentumok alapján – jobban igazolható magyarázatára hívhatjuk fel a figyelmet. Erre egy a kutatómunka során előkerült korábban gyakorlatilag ismeretlen 1570-es debreceni nyomtatvány előszava ad lehetőséget.[60] Mely korabeli forrás Ecsedi Báthori II. Miklós patrónusi tevékenységéről eddig legbővebben tudósít bennünket. Károlyi Péter nem tud felekezeti sokarcúságról, sőt nagyon egyértelműen úgy

nyilatkozik, hogy Miklós „ez mostan tamadot dögletes tudomant felette igen gyulöli” s fő világi támogatóként ő áll a Szentháromság-tagadók elleni küzdelem élén. Tekintettel arra, hogy a kötet megjelenése utáni években Báthori közvetlen fennhatósága alatt lévő területeken folynak le[61] – a Melius által kezdeményezett és Károlyi Péter aktív részvételével zajló – az antrinitizmus végleges kiszorítását célzó református zsinatok. Illetve, hogy Báthori Miklós csak református szerzők művének kiadása során vállalt fautori szerepet, aligha valószínűsítheti, hogy őt Meliusnak győzködni kellett volna. Érdemes szövegszerűen is bemutatnunk forrásunkat,[62] Károlyi Péter „Az eg igaz Istenreol es az Iesvs Christusnak eoreok istenseregereol es fivsagarol valo praediciatok, az szent irasbol szedetettek Caroli Peter varadi paztor által” **címmel kiadott könyvének korábban ismeretlen előszavából a Báthori Miklóstra vonatkozó részeket:**

„Hoġ pedig en ez könyuecczket az Nagsagod neue alat boczattam ki, az oka ez volt, melliet hoġ Nagsagod kegielmesen es io vegre magyarazon felette igen kerem. Hallottak mindniaian es naponkent halliuk naġ lelki örömmel, hoġ minekutanna Nagsagodat az Vr Isten az ö esmeretire hozta, es az sötetsegből ki hozta kegielmesen, az Vrnak igeienek szeretöie es oltalmazoia, es az Isten szolgainak taplaloia volt.

Söt mind az igaz tudoma[n]nak örzeseben, mind az kerezteni életben Nagisagodat immar az Isten az mi orszagonkban valo Vrnak ugy mint peldaul es tyköröl atta. Ertem esztis, hoġ Nagisagod ez mostan tamadot dögleletes tudomant felette igen gyulöli, es az igaz Istennek esmeretiben mind vegig meg akar maradni: es az Samson rokait oltalmazni semmikeppen nem akaria. Ezen mi nekönk naġ örömönk vagion, es halakat adonk az Vrnak, hogy Nagisagodat az vilagossagra es az ö igaz esmeretire hozta, es keriuik naponkent ö Felseget, hogy te Nagisagodat mind vegig az igaz tudomanban meg tartczia. Ennek hoġ valami bizonsagat es iegiet mutatnam enis az töb keresztiének között, ez kis könyuecczket az Nagsagod neue alat akaram kiboczatania. Nagsagodnak köniörgök alazatosan hoġ ez kiczin munkat vegie en tölem io neuen, es liegen Nagsagod az Isten tisztessenek oltalmazoia.

Ha nagsagod ezt io neuen veszi, ez vtan ha ISTen eltet böuebben ezen dologrol akarok irnom: noha Nag[isagod] az ö iambor es tudos Praedicatoratol az Kallai Mihaltol giakorta hal erről. Az Vr Isten Nag[isagod]: tarcza meg, es eltesse az ö neuenek tisztessenek minden Vduara nepevel egitemebe.”

A rendelkezésünkre álló adatok alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk Báthori Miklós patrónusi tevékenységét. Ez egymástól időben elkülöníthető két fő szakaszra osztható. Az 1560-as évek közepéig egyértelműen a római katolikusokat támogatta. Ez a család hagyományainak megfelelően elsősorban a báthori minoritákhoz kötődött. 1559-ben és 1561-ben is a helyi barátok közül rendeltek ki a számára udvari lelkészt.[63] A báthori kolostort azonban az 1565-ös obszerváns közgyűlési jegyzőkönyv már nem is említi. Kérdéses az a magyarázat is, hogy a báthori ferences kolostort Báthori Miklós udvartartásának 1565-ös Ecsedre helyezésével lehetne magyarázni. Valószínűleg inkább arról lehet szó, hogy a hatvanas évek második felében maga Báthori Miklós is a református reformáció támogatójává vált és a ferences barátok működését birtokain a későbbiekben inkább csak elfogadta, mint támogatta volna.[64] Ne feledjük a Tiszántúl reformációja ekkor még nem zárult le, sőt éppen ebben az időszakban fokozott hevességű vallási polémia bontakozott ki a Szentháromság-tagadó tanok miatt. 1569/70-re pedig a Karácsony György mozgalmában kicsúcsosodó vallási rajongás a társadalmi rendet is fenyegető helyzetet idéztek elő. Ebben a szélsőségeségig radikalizálódó vallási közegben lépett fel Báthori Miklós egyre erőteljesebben a Melius és Károlyi Péter által irányított Szentháromság-védő reformatori irány mellett és tegyük hozzá – a politikai ellentábor feje – János Zsigmond támogatásában részesülő antitritáriusokkal szemben.

Miklós megtérésének a korban nyilvánvalóan nagy híre volt, amint arra Károlyi Péter beszámolója is utal: „Hallottak mindaniaian es naponkent halliuk naġ lelki örömmel, hoġ minekutanna Nagsagodat az Vr Isten az ő esmeretire hozta es az sötetsegből ki hozta kegielmesen, az Vrnak igeinek szeretőie es oltalmazoia, es az Isten szolgainak taplaloia volt.” Még udvari lelkészének „a jámbor és tudós” Kállai Mihálynak a nevét is tudjuk most már. Magát a nevet korábban is ismerte szakirodalom anélkül, hogy Kállai működéséről bármi közelebbit tudott volna. Márpedig, hogy a helvét irány tekintélyes képviselőjének kellett lennie korábban is sejthető volt, hiszen a Somogyi Kis Máté debreceni lelkész antitrinitárius nézeteinek az elítélésére 1571. november 5-re összehívott nyírbátori zsinat Szentháromság-tagadók elleni – feltűnően éles hangú[65] – vitatételeit aláíró számos lelkész közül csak négynek a nevét tartották fontosnak a nyomtatott változatára is rávezetni: Meliusét, Károlyi Péterét, Tatár Istvánét és Kállai Mihályét.[66] A zsinat tehát nem Báthori Miklós megnyerése érdekében, hanem az ő oltalma és támogatása alatt és udvari lelkészének aktív részvételével került összehívásra.

A Meliussal – 1572-ben bekövetkezett haláláig – fenntartott szoros kapcsolatára további adatok is utalnak. Melius az 1570-ben Debrecenben nyomdába kerülő egyik könyvének előszavában[67] – mely március 1-jével van keltezve – Enyingi Török Ferenc hunyadi főispán és dunántúli főkapitány mellett, Báthori Miklóst és Mágócsi Gáspárt nevezi legfőbb patrónusának és kéri anyagi támogatását az erdélyi Szentháromság-tagadók elleni küzdelemhez. Az, hogy Melius – vélhetőleg éppen Báthorin keresztül – jó kapcsolatokat ápolt a Habsburg ország rész más katonai irányítóival is mutatja, hogy a csengeri zsinatra Melius menlevelet szerzett az antitrinitárius résztvevőknek a németek szatmári főkapitányától.[68] Joggal vethető fel annak kérdése is, hogy Báthori György helyett inkább ne benne kellene-e látnunk az 1570. júliusi csengeri zsinat patrónusát is.[69] Melius halála után is megmaradó patrónusi igyekezetét mutatja a református tanár majd lelkész Szegedi Lőrinc által fordított és 1575-ben Debrecenben megjelentetett iskoladrámájának neki és feleségének szóló ajánlása.[70]

Ami az ő esetében az Szentháromság-tagadók iránti nyitottságnak tűnhet úgy is magyarázható, hogy a tanaikat egyébként visszavonó antitrinitáriusokat továbbra is „szem előtt kívánta tartani”. Politikai megfontolás is eredményezhette azt, hogy erőszakos fellépésre a hitviták kiélezett retorikája ellenére sem került sor, hiszen János Zsigmond halála után Erdélyben is kezdett visszaszorulni ez az irányzat. Azt, hogy a vallási kérdéseket a kor politikai irányítói lehetőség szerint erőszakmentesen igyekeztek kezelni, korábban Báthori András Somogyi Péterrel kapcsolatos fellépése is mutatta. Ebből a szempontból Ecsedi Báthori Miklós sem jelentett valamiféle különleges kivételt.[71] Azt, hogy a helvét irányú egyházat támogató patrónusi tevékenysége ellenére élete végéig sem vált unokaöccséhez hasonló ortodox reformátussá, mutatja a Gergely naptár bevezetése kapcsán elfoglalt magatartása is. Zoványi Jenő hívta fel arra a figyelmet, hogy Miklós országbíróként a kérdés körül kibontakozó felekezeti polémia ellenére – a király rendeletének megfelelően már 1584-ben alkalmazta a Gergely naptárt – addig az országbírói tisztében őt követő unokaöccse egészen 1602-ig az „ónaptárt” használta.[72]

Báthori Miklós unokaöccse volt Ecsedi Báthori V. István, akinek patrónusi és irodalmi tevékenysége valójában már a reformáció térségbeli lezáródása után kezdődött. Mivel a kegyességi irodalomnak maga is művelője volt, a református egyházat támogató Ecsedi Báthoriak közül róla tudunk a legtöbbet. Vele ebben a dolgozatunkban már nem foglalkozunk külön.[73]

Bátor első protestáns lelkészei és egyháztámogató polgárai

Kutatásaim során sikerült kiegészíteni a bátori lelkészek eddig igen hiányos névsorát is a 16. század második feléből. Így egy[74] helyett immár négy olyan református lelkészről tudunk, hogy 1570 és 1597 között itt illetve itt is működtek. Igyekezetünket az ösztönözte, hogy a forrásaink hiányos volta[75] ellenére is nehéz volt elfogadni, hogy a térség reformációjában ilyen kulcsszerepet játszó Ecsedi Báthoriak és a távolsági

kereskedelembé bekapcsolódó és gazdagodó bátori polgárok éppen a település egyházi életét hanyagolták volna el. Éppen azt feltételezhetjük, hogy a patrónus család és polgárság pusztán presztízs okokból is odafigyelt a város egyházi életének színvonalára. Ez az igényesség pedig a református egyház igehirdetés-központú istentisztelete miatt elsősorban a magasabban képzett lelkészek alkalmazásában nyilvánulhatott meg.

Mielőtt áttérünk a már igazolhatóan protestáns lelkészek tárgyalására érdemes pár gondolat erejéig elidőznünk egy 1548-as bátori lelképásztor neve mellett. A debreceni magisztrátus jegyzőkönyvében található vele kapcsolatos bejegyzéseket többen is közölték. Ezek közül a bővebb így szól:

„Balázs presbiter (áldozó) bátori (de Bator) parochus tiltja Gyenge (Gyenghe) Máté özvegyének minden javait és örökségeit, ezen felül háza telkét négy forint híján 100 forintig mindenki más előtt.”[76]

A korabeli helyi és általános egyházi viszonyok ismeretében a rá vonatkozó megjegyzésből annak megállapításán kívül, hogy a reformáció korában volt egy ilyen nevű papja a városnak, nem lehet messzemenő következtetéseket levonni Balázs parókus hitvallási alapállásával kapcsolatban. Csohány János találóan állapította meg, hogy a bejegyzés alapján „lehetett katolikus áldozópap, de vallhatott reformált hitet, mivel a reformáltak is használták ezeket a hagyományos egyházi elnevezéseket”[77]. Az 1545-ös erdődi zsinaton 29 feltehetően szatmári és szilágysági lelkész vett részt, akiknek névsora szintén ránk maradt.[78] Köztük két Balázs nevű is volt, de róluk keresztnevükön túl alig tudunk közelebbit, ahogy a bátori Balázs parókusról sem.

Nem vagyunk sokkal könnyebb helyzetben egy 25 évvel későbbi lelképásztorral kapcsolatban, a „jámor és tudós” Kállai Mihállyal sem. Neve, mint láttuk a helvét irányú reformációhoz kötődő két korabeli nyomtatványban is szerepel. Báthori Miklós udvari lelkészeként ha nem is állandó jelleggel, de nyilvánvalóan Bátorban is végzett lelkészi szolgálatokat.[79]

A harmadik 16. századi bátori lelkész nevét a szakirodalom figyelmes olvasói immár évtizedek óta ismerhetik. Ő az a Czégényi Miklós, aki Nyírbátori Somogyi Péter végrendeletét 1587-ben papírra vetette. Személyével – mivel konkrétabb kutatási témájuk kapcsán mellékvágány lett volna – a végrendeletet részletekbe menően tárgyaló Botta István és Szakály Ferenc nem foglalkozott. Bár kiemelték a bátori kereskedő végrendeletének igényes – nyilván Czégényi Miklós munkáját dicsérő – Báthori István végrendeletét idéző magyar nyelvezetét. Botta István, abból, hogy a Szatmár megyei Cégény – a mai Cégénydányád – az ecsedi Bátoriak uradalmához tartozott azt feltételezte, hogy Czégényi Miklós valószínűleg ecsedi Báthori István patronáltja lehetett. Róla szerencsésen sikerült többet is kideríteni, mert neve megtalálható a wittenbergi magyar bursa anyakönyvében. 1577-ben iratkozott be a bursa tagjai közé Nicolaus Czegeni néven.[80] Bár Bottával szemben a beiratkozás évszáma alapján inkább arra gondolhatunk, hogy tanulmányait még Báthori István nagybátyja Miklós támogathatta. A bejegyzések wittenbergi tanulmányainak néhány egyéb részletét is feltárják.[81]

Ugyanennek a forrásnak a felhasználásával sikerült még tovább lépni. A magyar diákközösség jegyzőkönyvének 1589. március 8-i bejegyzése szerint:

„senatus Bathoriensis amplissimus, ad petitionem domini Johannis Danocii, pastoris eiusdem loci, missit ex sua munificentia, coetui nostro talleros 6.”[82]

Ez a bejegyzés két szempontból is becses a számunkra. Egyrészt egy újabb bátori lelkész nevét tudhatjuk meg belőle, másrészt egy újabb adalékot jelent a 16. századi bátori polgárság egyháztámogató szerepvállalására vonatkozóan.

A korábban elmondottak alapján szinte már nem is találjuk meglepőnek, hogy Danóci János nem véletlenül igyekezett meggyőzni gyülekezetének tagjait a wittenbergi egyetem magyar bursájának támogatásáról, hiszen pár évvel korábban diákként maga is élvezhette annak jótéteményeit. A neve alapján bizonytalan származási helyű[83] ifjú 1585. január 22-én – a később még említésre kerülő – feltehetően nyírgyulaji származású Gyulai Búza Mátyással és Budai Jánossal együtt iratkozott be a Bursa tagjai közé Johannes L. Danocius néven.[84] Diáktársai közötti népszerűségét és tiszteletét mutatja, hogy 1586-ban hazaindulása alkalmából diáktársai egy üdvözlő verseket tartalmazó kötetet jelentettek meg a tiszteletére.[85] Nevét egy 1593-as bejegyzésben később is megtalálhatjuk, ekkor 5 tallért[86] küldött a deákok segítésére, szolgálati helye azonban már nincs konkrétan megnevezve.

Lelkésznévsorunk utolsó tagja Pály[87] (Pályi) nagytiszteletű úr, akinek keresztnévét nem ismerjük. Nevével a Szabolcsi egyházmegye gyülekezeteinek – ahova a református egyházszervezeten belül Bátor be lett tagolva – 1597-ben készített és az egyházmegye korabeli iratai egyedülként szerencsésen ránk maradt lelkészi bérjegyzékben találkozunk. A forrás betűhív átírása a következő:

„Bathor

Az el#333;t sok e#333;tend#333;l fogva adtak summat flor 160. de eletet nem adtak. Változvan pedig a' praedicatorsagh Paly uram ugi #333;erz#333;d#333;tt meghog i adnak [...] rost avagi buzat az kinek buzaja lé#333;en. Ez mellet flor 130. az 30 forint senior hirével és engedelmével [...] az eletert. Item vagion három [...] két két föld, maga szántatja, vetteti a praedicator hanemha jo akarat szerént szántja valaki. Vagion a praedicatorsaghoz ka#333;alo rét is. Halott felett praedicalastul flor 1. keresztelést#333;l tyúk, kenyér. Elegend#333; fa. Szolga legényt#333;l ha megesketik [...] 40.”[88]

Ez a díjlevél azon kívül, hogy egy korábban már többek által is említett lelkésznevet tartalmaz, annak az érdekes kérdésnek a felvetésére is lehetőséget adhat, hogy a Szabolcsi egyházmegye más korabeli lelkészeihez viszonyítva milyen jövedelemmel rendelkezett a bátori lelkész. A tételes összehasonlítást azonban több tényező is nehezíti. Az egyes települések lakosságának pontos száma, a lelkészi földek méretének, és egyéb jövedelmi forrásainak ismerete nélkül valójában csak találgatás szintjén maradna. Annyi azonban szembetűnő, hogy a bátori lelkész az egyetlen[89], akinek javadalmát nem természetbeni juttatásokban, hanem szinte teljes egészében készpénzben állapították meg.

A tanulmány végén röviden érdekes újra visszatérnünk a korábban gyakran idézett Nyírbátori Somogyi Péter féle végrendelet helyi egyháztörténeti vonatkozásaira is. Botta István és Szakály Ferenc megállapította, hogy a végrendelező bátori kereskedő és sógora Lökös Bálint is a református egyház öntudatos mecénásaként lépett fel. Somogyi Péter egymaga finanszírozta Félégyházi Tamás debreceni lelkipásztor „Az kereztieni igaz hitnek rezeir#333;l valo tanitas...” című munkájának tetemes kiadási költségeit.[90] A mű utószava őt „kegyes és nemes férfiúnak” nevezi. Lökös Bálinttal kapcsolatban – aki élete utolsó időszakában Nyírbátorból Kassára költözött – pedig a házában és a boltjában őrzött könyveinek szerencsésen ránk maradt jegyzéke tanúskodik szellemi igényességéről és református hitbeli meggyőződéséről.[91]

A végrendelet kapcsán elvégzett elemzéseik eredményeit néhány újjal is alá tudjuk támasztani. A továbblépéshez érdemes idéznünk a végrendelet egyházi vonatkozású részeit: „Matthias Deak ha ki jü Witebergabol hagiok neki ruhazattyara tizenöt forintoth.”[92] Mátyás deákról az említett szerzők feltételezték, hogy azonos a wittenbergi egyetemen ekkor tanuló Gyulai (Julanus) Búza Mátyással, akit Somogyi Péter részben vagy teljesen a saját költségén taníttathatott. Ezt erősíti meg a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyveinek egyik első bejegyzése. Ez arról tudósít, hogy 1584. november 23-án Gyulai Mátyás teológus ifjú Somogyi Péter bátori nemes embertől, jelentős összeget – száz aranyat – kapott wittenbergi tanulmányaihoz.[93]

A következő megjegyzés is figyelemfelkeltő: „Papnak Deakoknak hagiok tiz forintoth. Az szegenieknek es sirasoknak hagiok niolcz forintoth es egj hordo bort, koporso czilanonak három forintoth.”[94] Hiszen – valószínűleg a temetésen éneklő – deákok említése arra utal, hogy a Szabolcsi egyházmegye legtöbb gyülekezetéhez hasonlóan Bátorban is folyt iskolai oktatás. A bátori iskolai oktatásra utaló, ettől konkrétabb adatot eddig csak a 17. század második feléből találtam.[95]

Debrecen városi jegyzőkönyvek újjban nyomtatásban is kiadott részei alapján Nyírbátori Somogyi Péter halála időpontjának korábban bizonytalan datálását is pontosíthatjuk.[96] Korábban annyit sikerült megállapítani, hogy 1594/95-ben már nem élt. A halála kapcsán Debrecenben lefolytatott örökösödési perek alapján állítható, hogy a kegyes bátori kereskedő már 1591-ben elment a minden élők útján.

Az, hogy Nyírbátori Somogyi Péter végrendelete nem merült el a feledés homályában és rajta keresztül két 16. századi bátori polgár egyháztámogató tevékenységére is felfigyelt a magyar történeti szakirodalom részben a véletlenek szerencsés összjátékának is tekinthető. Azt, hogy kettőjük példája a maga korában saját szűkebb pátriájukban sem volt egyedülálló illetve, hogy a patrónusok és a lelkészek mellett a kor hétköznapi emberei egyházi kapcsolatainak kutatása is további eredményekhez vezethet, a bátori szenátus által Wittenbergbe küldött adomány korábban idézett példája is igazolja.

Jegyzetek

---

[1] Ld. H. Németh István: **Szabolcs megye birtokviszonyai a 16. század második felében a dikajegyzékek tükrében.** In: *Szabolcs-Szatmár Beregi Szemle*, 2006. 31-37. p. (továbbiakban: Németh, 2006.); Draskóczy István: Nyírbátor és Sopron. Árumegállító jog és a só a 14-15. századi Magyarországon. *Szabolcs-Szatmár Beregi Szemle*, 2006. 251-265. p.; C. Tóth Norbert: A Bátori család ecsedi ága az 1440-es években. In: *Szabolcs-Szatmár Beregi Szemle*, 2006. 266-289. p. (továbbiakban: C.Tóth, 2006.); Neumann Tibor: **Verbóci István 1520. évi utazásai Szatmár megyében.** In: *Szabolcs-Szatmár Beregi Szemle*, 1996. 290-304. p.; Horváth Richárd: Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban. In: *Szabolcs-Szatmár Beregi Szemle*, 1996. 305-326. p. (továbbiakban: Horváth, 1996.); Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert: **Oklevelek a Bátori család történetéhez.** *Szabolcs-Szatmár Beregi Szemle*, 1996. 326-368. p. (továbbiakban: Horváth-Neumann-C.Tóth, 1996.) Ezekon kívül: Ecsedi Báthory István végrendelete, 1603. Közread.: Vadász Veronika. Szeged, 2002. (Fiatal Filológusok Füzetek Korai Újkor, 1.); Uő: Ecsedi Báthory István bibliájáról. In: *Magyar Könyvszemle*, 2003. 211-217. p.; Papp Szilárd: A királyi udvar építkezései Magyarországon, 1480–1515. Bp., 2005. 67–75., 194–200. p.; Virágos Gábor: A nyírbátori Báthori rezidencia. In: *Castrum*, 2006. 1. sz. 102-105. p.; Báthory Miklós váci püspök (1474-1506) élete és kora. Szerk.: Horváth Alice. Vác, 2006. (A Váci Egyházmegyei Gyűjtemény kiállításán bemutatott tárgyak és dokumentumok katalógusa); Szabadi István: Ecsedi Báthori István, a mecénás főúr. In: A Báthori család és Európa. (Megjelent a 2006. augusztus 18-án Nyírbátorban tartott nemzetközi történeztalálkozó konferenciakötetében. Ezúton köszönöm meg Szabadi Istvánnak, hogy jelen tanulmányom lektorálta. – A

szerző.) A könyvészeti anyag összegyűjtéséhez felhasználtam: Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473-1600. Bp., 1971. és az Országos Széchényi Könyvtár interneten elérhető adatbázisát: <http://www.arcanum.hu/oszk/>

[2] Szakály Ferenc: Egy XVI. századi szponzor gazdasági háttéréről. Nyírbátori Somogyi Péter és lakóhelye. In: Uő: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) (továbbiakban: Szakály, 1995.) 394.; 399. p.

[3] Ezzel kapcsolatban ld. C.Tóth, 2006. 266-267. p.; Horváth, 1996. 305-306 p. Az elenchusra vonatkozó adatokat Horváth Richárd közli. Vö. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), I 22. (= Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok) „Extractus litterarum familiae Batory de Bathor Anno 1741 diebus mensium Aprilis et Maii per Adamum Rajcsány de eadem ad hanc inclutam Cameram Regiam constitutum archivarium in hunc ordinem redactarum” c. kötet. A középkori iratok kivonatait tartalmazó részek: 1–18. Szintén ő utal arra is, hogy az ecsedi Báthoriak egy mai napig elkülönítve őrzött fontos levéltártöredéke került a Zichy család ún. zsélyi levéltárába: MOL P 707. (= Zichy család levéltára.) Fasc. 1. (= Az ecsedi várban birtokos Báthory család iratai) Nr. 1–136.

[4] A nyírbátori gyülekezet 14. századi történetére vonatkozóan a források hiányában az egyháztörténeti munkák inkább apróbb adalékok közlésére és ezek ismételtesre szorítkoztak. Keletkezésük kronológiai rendje szerint ld.: Széll Farkas: Magyar református lelkészek a 16-17. században. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1897. (továbbiakban: Széll, 1897.) 44. p.; Görömbei Péter: Az ev. reformált egyház Szabolcs vármegyében. In: Szabolcs vármegye. Szerk.: Borovszki Samu. Bp., 1900. 144., 353-360. p. A nyírbátori templomról és annak történeti nevezetességeiről: Budai Ézsaiás és Peleskei Miklós a Tiszántúli Református Egyházkerület konzisztóriumára számára készített helyzetfelmérő jelentése 1811-ből. Közli: Soltész Elemér. In: *Debreceni Protestáns Lap*, 1913. 498-502. p.; A Tiszántúli Református Egyházkerület története. II. köt. Egyházközségek adattára. Szerk.: Nagy Károly. Debrecen, 1939. 167. p.; Csohány János: A reformáció elterjedése a Nyírségben. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk.: Dám László. Nyírbátor, 1986. 71-79. p. (továbbiakban: Csohány, 1986.); Kozma János – Csiha Szegedi István: Nyírbátor. Nyírbátor, 2000. A gyülekezettörténeti adatgyűjtések során a 20. század elején készült el Szabó Lajos nyírbátori református lelképásztor gyülekezettörténeti dolgozata, mely megtalálható a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában (továbbiakban: TtREL) I. 8. c. 16. jelzet alatt. A gyülekezet történetének 16-18. századi időszakával ez a munka is alig foglalkozik, arra hivatkozva, hogy a gyülekezet régi irattára egy 1818-as tűzeset során megsemmisült.

[5] Kiss Kálmán: A szatmári református egyházmegye története. Kecskemét, 1878. (továbbiakban: Kiss, 1878.); Soltész János: A nagybányai református egyházmegye története. Nagybánya, 1902. 74-79. p.; Sinay Miklós: A magyar- és erdélyországi reformáció története 1664-ig. Sajtó alá rend., ford.: Herpay Gábor. Debrecen, 1911. (továbbiakban: Sinay, 1911.) 239-242. p.

[6] A reformációt Szatmár vármegyében támogató nemesi családok bő névsorát közli: Kiss, 1878. 79-84.; ill.: Széles András: A szatmári tisz. tractus ekklesiainak historiaja. Bevez.: Balogh Géza. Nagyvárád, 2007.

[7] A kegyurak magyarországi reformációban játszott szerepéről legújabbán ld. Péter Katalin: Kényszer vagy választás. Bp., 2004. (továbbiakban: Péter, 2004.) 90-117. p.

[8] A térség reformációja kronológiai vázának összeállításához a következő egyháztörténeti összefoglalásokat használtam fel: Sinay, 1911.; Kiss, 1878.; Barcsa János: A Tiszántúli Református Egyházkerület történelme. Debrecen, I. köt. 1906. (Barcsa, 1906.); Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. I. köt. Bp., 1904.; S. Szabó József: A helvét irányú ref. elterjedése Magyarországon és Erdélyben. In: Loesche György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Debrecen, 1912. 111-195. p.; Révész Imre: A magyarországi protestantizmus története. Bp., 1925.; Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig.

Bp., 1922.; *Uő*: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. (Humanizmus és Reformáció 6.) (továbbiakban: Zoványi, 1977.); *Horváth János*: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp., 1957.; A második Helvét Hitvallás Magyarországon és Mélius életműve. Szerk.: Bartha Tibor. Bp., 1967. (Studia et Acta Ecclesiastica II.) (továbbiakban: StAE. II.); Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon, 1521-1945. Bp., 1985.; Buzogány Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért*. Kolozsvár, 2006.

[9] Werbőczy István 1520-as feljegyzése szerint a család bátori uradalmához a következő településen lévő 480 telek tartozott: „Bathor cum pertinentiis: Waswary Abramfalwa Kenez Naghletha Lwgas Kysletha Polch Nyregyhaz Kyraltheleke Zenthmyhal Rakomaz”. Ld. Horváth-Neumann-C.Tóth, 1996. **365. p.** (A **jelenlegi településnevek szerint: Nyírvasvári, Nyírábrány, Újkenéz, Nagyléta, Nyírlugos, Kisléta, Máriapócs, Nyíregyháza, Nyírtelek, Tiszavasvári, Rakamaz**) A telekszámra vonatkozó adatot ld. C.Tóth, 2006. 288. p.

[10] Szakály, 1995. 399-400. p.

[11] A nagybányai custodiához tartozó kolostorban 1535-ben 14 pap (köztük egy orgonista), 5 testvér és 1 növendék lakott. Ld. Nyírbátor. In: Magyar Katolikus Lexikon. IX. köt. Bp., 2004. 882-883. p. 1563-ban már csak 4 lakója volt a kolostornak. Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. köt. Bp., 1922. (továbbiakban: *Karácsonyi, 1922.*) 126. p.

[12] Szakály, 1995. 395. p.

[13] Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II. Szerk.: Entz Géza. Bp., 1987. (Magyarország műemléki topográfiája XI.) (továbbiakban: Entz, 1987.) 141. p.

[14] Ld. Papp Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon, 1480–1515*. Bp., 2006. 67–75., 194–200. p.

[15] 1520. Werbőczy István birtokrendező útjai során többször tartózkodott itt. – 1521. Báthori István nádor esküvője Mazóviai Zsófiával. – 1549. A Habsburg és Szapolyai párt között az ország egyesítésére irányuló tárgyalások és a nyírbátori egyezmény megkötése. – 1551. Sigmund Herberstein és Nádasdy Tamás 23 napos vendégeskedése. – 1556-1565 között az oppidum többször is gazdát cserélt a Habsburgok és Szapolyaik által uralt területek között. – 1570. Itt tartották a Tiszántúli Református Egyházkerület zsinatát.

[16] Érdekes adalék, hogy a wittenbergi egyetemre 1548. október 9-én beiratkozott egy neve alapján nyírbátori származású hallgató Bátori Imre. Révész Imre: *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig*. In: Magyar Történelmi Tár. VI. köt. Pest, 1859. (továbbiakban: Révész, 1859.) 221. p.

[17] Újabb Szakály Ferenc többször idézett tanulmánya mellett ld. *Uő*: Szegedi Kis István és Skarica Máté életéhez és működéséhez. In: *Uő*: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez*. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) 92-171. p.; és *Uő*: Szegedi diaszpórák a XVI. századi Magyarországon. In: *Uo.* 172-218. p.

[18] Szakály, 1995. 398. p.

[19] A Báthori család korabeli tagjaihoz és rokoni kapcsolataihoz a Báthori család ecsedi ágára vonatkozóan felhasználtam: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I. köt. Pest, 1857. (Reprint: Bp., 1987.) (továbbiakban: Nagy, 1859.) 226-232. p.; Wertner Mór: *A Báthoryak családi történetéhez (Egy genealógiai táblával)*. In: *Turul*, 1900. 6-29. p. (továbbiakban: Wertner, 1900.) Ahol indokoltan láttam ezektől eltérő adatok felhasználását külön utalok rá.

[20] Wertner, 1900. 14. p.

[21] Bán Imre: A Báthoriak a régi magyar irodalomban. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk.: Dám László. Nyírbátor, 1986. (továbbiakban: Bán, 1986.) 59. p. (Nyilvánvalóan összetéveszti II. és III. Andrást.) A Magyar Nemzeti Galériában őrzött Madonna domborművet II. András készítethette.

[22] Névhasználatával kapcsolatban a Sigmund Herberstein által leírtak – más magyarázatokhoz viszonyítva – valószínűbbnek tűnnek, ő magára Báthorira hivatkozva azt állította, hogy az apja iránti tiszteletből használta az András nevet. Ld. Tardy Lajos: Véres Nyírségi multság 1551-ben. In: Uő: Régi hírünk a világban. Bp., 1979. 73. p.

[23] Wertner, 1900. 14. p.

[24] Báthori Andrásnak a Habsburg országrész katonai irányításában betöltött pozícióit pontosította: Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból” In: *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz. Eszerint 1542 márciusa és decembere között „a Dunántúl ország hadnagya/kapitánya” (supremus capitaneus partium regni Hungariae Transdanubianarum; Kreisoberst jenseits der Donau), 1542–1552 „dunáninnyi” országos főkapitány, 1553-1556 Tiszántúli főkapitány volt.

[25] Bán, 1986. 59. p.

[26] Egyes adatok szerint Kanizsa török ostromakor esett el. Ld. Báthori András. In: Magyar Nagylexikon. Bp., 1994. III. köt. 354. p.

[27] Karácsonyi János – Kollányi Frigyes – Lukcsics József: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. V. Bp., 1912. (továbbiakban: Karácsonyi-Kollányi-Lukcsics, 1912.) 170-171. p.

[28] A magyarországi Szalvatoriánus Szent Ferenc rendiek közgyűléseinek jegyzőkönyvei 1531-1567. évekből. In: Bunyitai Vince – Rapaics Raymund – Karácsonyi János: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. II. köt. II. sz. függelék. Bp., 1904. (továbbiakban: Bunyitay-Rapaics-Karácsonyi, 1904.) 502., 506. p. Báthori András a következő években párizsi tanulmányútra küldte a később a rend egyik történetírójaként is ismert Nádasdit, akit majd Szudon és Déván is udvari prédikátoraként alkalmazott. *Karácsonyi*, 1922. II. köt. 580-581. p.

[29] Karácsonyi János – Kollányi Frigyes: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. IV. köt. Bp., 1909. (továbbiakban: Karácsonyi-Kollányi, 1909.); Karácsonyi-Kollányi-Lukcsics, 1912. Konkrétan a reformációs mozgalom elleni fellépéssel kapcsolatban – ezek között – egy Habsburg Ferdinánd és Oláh Miklós által szignált, 1544. február 12-én keltezett levélben olvashatunk arról, hogy országos főkapitányként az ő feladata lett volna Drágfi Gáspár és Dévai Bíró Mátyás „megfékezése”. Ennek érdekében tett lépéseiről azonban semmi közelebbit nem tudunk meg. Karácsonyi-Kollányi, 1909. 340. p.

[30] Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Bp., 1978. (Humanizmus és reformáció 7.) (továbbiakban: Botta, 1978.) 88-89. p.

[31] Uo.

[32] Wertner, 1900. 15. p.

[33] Wertner, 1900. 15. p.

[34] Entz, 1987. 133. p.

[35] Wertner, 1900. 15. p.

[36] Wertner, 1900. 15. p.

[37] Bán, 1986. 59-60. p.

[38] Botta, 1978. 90. p. Az örökségi per okleveles anyagának általa közölt jelzete: MOL E 21. (= Magyar Kamara Archívuma) Ben. Res. Reg. Mf. 15727. d. 1555-1556. passim. A Szapolyai országrészben a birtokok öröklésével kapcsolatos 1556-os oklevelet ld.: A Nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rend.: Géresi Kálmán. III. köt. 1491-1600. Bp., 1885. 288-290. p.

[39] Annak a közkézen forgó magyarázatnak a hitelességét, hogy György a Báthori Anna kezének elnyerése és a Drágfi birtokok megszerzése miatti számításból vált volna a reformációs mozgalom hívévé alapvetően kérdőjelezi meg, hogy nevét már 1542-ben ott találjuk a reformációs mozgalmak támogató Felső-Tiszavidéki főurak között: ld. a 44. jegyzetpont alatt leírtakat.

[40] 1551-ben a gyulafehérvári püspökség északi területeinek protestáns lelkészei Hevesi Mihály szatmári lelkészt választották vezetőjüknek. Őt követte az 1554-es óvári zsinaton 88 lelkész által megválasztott Thordai Demeter óvári lelképásztor Báthori György udvari lelkésze. Kiss Áron: XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881. (továbbiakban: Kiss, 1881.) 27-28. p.

[41] A 16. századi névhasználati szokások alapján következtethetünk a wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak származási helyére, akik között a vizsgált időszakban sokan voltak a bennünket most jobban érdeklő térségből érkezők. Ld. Révész, 1859.; A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. Szerk.: Thury Etele. Pápa, 1908. (Iskolatörténeti adattár II.) (továbbiakban: Thury, 1908.) 5-20. p.

[42] Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. Debrecen, 1939. (továbbiakban: Zoványi, 1939.) 12. p.

[43] Kiss, 1881. 656. p. Benne vélték felfedezni, bár erre azon kívül, hogy Csengert – mely valójában javarészt a Károlyi-Csaholyi családé volt – az ő birtokának tudták, egyéb konkrét adatot nem hoztak fel.

[44] Báthori György mellett Perényi Péter, Bebek Ferenc, Drágfi Gáspár, Roski István és Gábor, Homonnai Drugeth Antal, Homonnai Drugeth Imre és valószínűleg Szaniszlófi Báthori András is aláírta azt az 1542. február 14-én Sárospatakon kötött egyezményt, melyben a reformációs mozgalmat támogató felső-tiszavidéki főurak szövetségre léptek egymás kölcsönös védelme érdekében. Ld. Karácsonyi-Kollányi, 1909. 6. p.

[45] Péter, 2004. 80-86. p.

[46] Ld. Péter Katalin: A református gyülekezet első száz éve Sárospatakon. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2006 2. sz. 50-61. p.

[47] Ez az adat csak arra vonatkozik, hogy a 60-as évekig tudták tartani magukat. Ld. *Karácsonyi*, 1922. I. köt. 387., 418., II. köt. 125-126. p.

[48] Németh, 2006. 36. p. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a korábban az egri és a váradi káptalan birtokállományához tartozó porták tulajdonjoga az államkincstáré lett. Elsődleges funkciójuk a térségben állomásozó végvári katonaság ellátásának a biztosítása lett.

[49] Kandra Kabos: A római kath. egyház Szabolcs vármegyében. In: Szabolcs vármegye. Szerk.: Borovszki Samu. Bp., 1900. 339-340. p.

[50] Fazekas István: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire. In: *Studia Caroliensia*, 2006. 1. sz. 73. p. A Fazekas István által hivatkozott levéltári anyag: ÖStA HHStA Obersthofmeisteramtsakten Sonderreihe Kt. 182. Nr. 30. Hofstaat König Ferdinand I. 1551 fol. 42v. Genovai útját említi: Nagy, 1859. Ezt közelebbi adatok említése nélkül – feltételezhetően Nagy Iván alapján – többen átvettek. A tanulmány megírásáig nem sikerült pontosítanom ennek az érdekes életrajzi adatnak a részleteit, itáliai tartózkodásának jellegét.

[51] Wertner, 1900. 15. p.

[52] Wertner, 1900. 15. p.

[53] Révész Imre a szellemtörténeti irányzat képviselőjeként igyekezett kimutatni e mozgalom – egyébként kézenfekvőnek tűnő kapcsolatát – a reformáció korának egyéb rajongó és militáns anabaptista megnyilvánulásaiával. Egy ilyen egyháztörténeti vizsgálathoz a rendelkezésünkre álló kevés és ellentmondásos korabeli beszámoló azonban nem ad biztos alapot. Révész kísérletét számos jogos bírálat érte. Ld. Révész Imre: Debrecen lelki válsága, 1561-1571. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, XXV/6. Bp., 1936. (továbbiakban: Révész, 1936.); ill. Zoványi, 1939. 19-21. p.; Zoványi, 1939.; Kathona Géza: Karácsony György „szent hada” 1569-1570. In: *Egyháztörténet*, 1958. 265-280. p. A Karácsony-féle mozgalom egyháztörténeti értékelésével kapcsolatban meg kell elégednünk annyival, hogy nem lehet közvetlen kapcsolatát kimutatni, sem a Tiszántúlon éppen ekkor zenitjére érő Szentháromság-ellenes, sem a reformáció militáns anabaptista mozgalmaival. Érzelmi hátterét és céljait a széles körökben elterjedté vált 1570-re szóló apokaliptikus-eszkatológikus időpont és a magát isteni küldötként bejelentő „fekete ember” fellépésének együttes hatása adta és spontán módon bontakoztatta ki. Mozgósító erejét mindenekelőtt a tetterős, de többnyire nyomasztó egzisztenciális viszonyok között élő jobbágyság és végvári katonaság körében fejtette ki.

[54] A szatmári és tiszántúli német várkapitány 1568-1570-ig Jakob Raminger, 1570–1579-ig Christoph von Teuffenbach zu Mairhofen volt. Ld. Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században. I-II. In: Bethlen Gábor Hagyományörtség Egyesület Online: <http://www.bethlenhagyomanyorseg.hu> – 2008. június. (Pálffy Géza adatai alapján, vö. 25. sz. jegyz.)

[55] *Karácsonyi*, 1922. II. köt. 126. p. A szerző megfogalmazásából azon kívül, hogy Mágócsi János barát Báthori Miklós haláláig az ecsedi udvarban tartózkodott, nem derül ki egyértelműen feladatköre és a várúrhoz fűződő kapcsolata. Az sem magától értetődő, hogy Báthori Miklós 1566-ban áttette volna székhelyét Ecsedre, sem hogy ebből következően meg kellett volna szűnnie a bátori obszerváns kolostornak, hiszen a településen a kegyúri jogokat továbbra is ő gyakorolta.

[56] Révész, 1936. 64. p.; ill. a rá vonatkozó értékelő megjegyzéseket: StAE. II.

[57] Az csak feltételezés, hogy ő fogadta be birtokaira Somogyi Kis Mátét. Patkó Mihály alkalmazása okkal vethető föl Nyírbátori Somogyi Péter végrendelete alapján, bár ezzel kapcsolatban is felmerülhet, hogy nem pusztán a név rossz olvasatáról-e van szó. Hogy ez előfordulhatott mutatja, hogy 1575-ben a debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek két esetben is említenek egy Parkó Mihály nevű nyírbátori polgárt. Ld. Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei, 1575. Szerk.: Rác István. Debrecen, 1994. (A Hajdú-Bihar megyei levéltár forráskiadványai 24.) 520/5., 590/2. sz.

[58] Botta, 1978. 46. p.

[59] Szakály, 1995. 404-405. p.

[60] RMNy 277. Károlyi Péter 1570-es kötetét részletekbe menően ismertette Nagy Kálozi Balázs (StAE. II. 498–500. p.), de a mű fellelhető példányaként egy a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található kéziratos másolatot adta meg (jelzete: R 534). Szintén itt értesülünk arról, hogy a kötet egyetlen ismert nyomtatott példánya – melyről a debreceni másolat is készült – a sárospataki Nagykönyvtárból a II. világháború alatt eltűnt. Azt a feltételezést, hogy a debreceni másolat hiányos a múlt évben Oroszországból Sárospatakra visszaadott kötetek egyikének segítségével sikerült igazolni. Az átmásolt címlap alapján már korábban is tudható volt, hogy a kötet Báthori Miklósnak lett ajánlva. A dolgozat szövegének lezárása után kaptam meg Fekete Csabától, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának munkatársától Bánfi Szilvia: „Újabb adatok az 1570-es esztendő református és unitárius sajtópolémiaijához” című megjelenés előtt álló tanulmányát. Ebben a szerző Károlyi Péter művének eddig ismeretlen részleteit az előszón túl is alapos elemzés alá veszi, és teljes szövegekzlésüket is adja. Segítségét ezúton is köszönöm. (A Szerző.)

[61] 1570-ben Csengerben és 1571-ben Nyírbátorban.

[62] Köszönöm ennek a kötetnek a felhasználásához nyújtott segítségét Dienes Dénesnek, a Tiszáninnyi Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei igazgatójának. (A Szerző.)

[63] 1559-ben Kolozsvári Lőrinc, 1561-ben pedig Illyevölgyi János személyében. Ld. Bunyitay-Rapaics-Karácsonyi, 1904. 525., 527. p.

[64] Péter, 2004. 86-89. p.

[65] StAE. II. 280. p.

[66] A szöveget nyomtatásban is közreadta Révész, 1936. 81-93. p.

[67] Melius Juhász Péter: Az egez Szent Irásból valo igaz tvdoman. Debrecen, 1570. (RMNy 279)

[68] A szatmári és tiszántúli német várkapitány személyére vonatkozóan ld. a 45. sz. jegyzetben közöltek. A püspök és a főispán között fennálló intenzív kapcsolatokra egyéb adatok is utalnak. Birtokügyeikkel kapcsolatban ld. St.AE. II. 183. p.

[69] Ld. Báthori György 1565 utáni helyzetével kapcsolatban leírtakat. A Csengeri Hitvallás ismertetésekor tévesen nevezi Báthori Györgyöt országbírónak: StAE. II. Ezt a tisztséget 1570-ben tudunkkal Báthori Miklós töltötte be.

[70] Károlyi Péter: Teophania, az az isteni meg ielenes. Wy es igen szép comoedia a mi első atyainknac allapattyárol es az emberi tisztékneec rendeleseröl auagy gradiczarol. Debrecen, 1575. (RMNy. 359.)

[71] Ezzel kapcsolatban ld. Péter Katalin: Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2006. 2. sz. 73-83. p.

[72] Zoványi, 1977. 290., 294. p.

[73] A vonatkozó irodalomra ld.: Ecsedi Báthori István. In: Közép- és Koraújkori Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. II. köt. (Nehezen érthető, hogy nevét nem a B betűnél a lexikonban tárgyalásra kerülő többi Báthori mellett, hanem az E betűnél közölték.)

[74] TtREL I. 8 c. 16.; Barcsa, 1906. 307-308. p.

[75] A dikajegyzékek hasznosíthatóságával kapcsolatban Bátor esetében ld. Szakály, 1995. 394. p.

[76] Először utalt rá: Széll, 1897. 44. p. A bejegyzés latin szövegét közölte: Karácsonyi-Kollányi-Lukcsics, 1912. 113. p. Magyar fordítását a vele kapcsolatos második bejegyzéssel együtt ld.: Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei, 1548. Szerk.: Szendrey István. Debrecen, 1981. (A Hajdú-Bihar megyei levéltár forráskiadványai 2.) 26., 55. p.

[77] Csohány, 1986. 76. p.

[78] A zsinati döntéseket aláírók neveit Debreceni Ember Pál örökítette ránk. Ld. Lampe: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. I. köt. 93. p.

[79] A wittenbergi egyetemre az 1536/37-ben beiratkozott magyarok között találunk egy „Michael de Ea Kalo” nevű magyar hallgatót, de személyével kapcsolatban ezen kívül egyebet nem tudunk. Révész, 1859. 218. p.

[80] Thury, 1908. 22. p.

[81] 1576-ban 1 arany tallért kapott a Bursától. (Toronyai Máté nagyobb összegű adományából) Thury, 1908. 57. p. Ugyanebben az évben öt társával együtt Nicolaum Cegenium: „qui etiam ubi disputantis primo munere erunt perfuncti, talleros binos debebunt”. Thury, 1908. 58. p. 1577-es bejegyzés „Ipsi enim Szenasio post ipsius a nobis discessum Cassovia missi fuerant per Michaelem Carolinum tres aurei ungarici, quorum unum dedi ipsi Nicolao Cegino, cui Zenasius debuit gross 12. Cegenius vero restituit mihi tallerum unum, ita út iam essent duo aurei ungarici et tallerus unus. Cum autem Zenasius nullos haberet praeter Cegenium creditores, sed tantum coetui pro disputatione deberet talleros duos. Ego ex consensu dominorum popularium duos illos aureos Joannis Zenasi et tallerum unum, in usum coetus nostri converti et reliquiae summae adieci. Summa itaque meo tempore redactae pecuniae est tall. 27. et aur. 21.” Thury, 1908. 60. p. „In covivum domino Paulo Szegedio, Andreae Szalaio et Nocolao Cegino in patriam redituris exhibitum, insumtus tall. 1” Thury, 1908. 61. p.

[82] Thury, 1908. 41. p.

[83] A legvalószínűbbnek a szatmári Fülöpösdarócot vagy Darnót tarthatjuk.

[84] Thury, 1908. 24. p.

[85] Carmina propemptica in honorem... Iohannis L. Danoczii... ex Witebergensium academia in patriam Ungariam redituri scripta... ab amicis. Wittenberg, 1586. **(RMK III. 753)**

[86] „Debitum popularium, per legatum Emericum Uyfalvium remissum (...) Johannes Danoczi, tall. 5.” Thury, 1908. 44. p.

[87] Barcsa, 1906. 121. p.

[88] A 16. század eleji lelkészi javadalom jegyzéket, mely a környező gyülekezetek lelkészi javadalmait is tartalmazza ld. TtREL I. 37. a) 1/a.

[89] A kállói lelkész javadalmát nem tartalmazza a forrásunk.

[90] RMNy 454

[91] Szakály, 1995. 412. p.

[92] Botta, 1978. 185. p.

[93] Tóth Sámuel: Adalékok a Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez. Debrecen, 1894. 5. p.

[94] Botta, 1978. 185. p.

[95] Ami szerint 1666-ban, 1668-ban és 1669-ben a debreceni Kollégium tógás diákjai közül küldtek ide tanítókat. Thury, 1908. 135., 139. p.

[96] Botta, 1978. 45. p. A halála kapcsán lefolytatott örökösödési perekre vonatkozó bejegyzéseket ld. Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1591/92. Szerk.: Radics Kálmán István. Debrecen, 1998. (A Hajdú-Bihar megyei levéltár forráskiadványai, 30.) 26.; 55. p.; 1591. 273/7., 282/1.; 1592. 311/4., 311/9., 312/5., 320/2. sz.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

9.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVIII

Kovács Eszter: Egy cseh nemes írása a törökök vallásáról a 17. századból

Václav Budovec z Budova az 1618-as rendi felkelés egyik vezéralakja, és az Óvárosi téren 1621-ben kivégzett protestáns cseh nemesek egyikeként vált ismertté. Politikai pályafutása közismert, de nem csak mint politikus tarthat igényt az utókor emlékezetére, hanem mint a 16. századi cseh próza egyik legjelesebb képviselője is. Életének fő műve az *Antialkorán* volt, ami 1614-ben jelent meg először Prágában. 1984-ben Noemi Rejchrtová átfogó monográfiát jelentetett meg Budovecről és jegyzetekkel ellátva újra kiadta az *Antialkoránt*. Munkámhoz az ő kiadását használtam fel.

Václav Budovec z Budova 1551. augusztus 28-án született, egy Janovičky na Čáslavsku nevű faluban, protestáns nemesi családban. Édesapja, Adam Budovec fiatal korában a wittenbergi egyetemre járt, és személyesen is ismerte Luther Mártont. Később katonai pályára lépett, és a törökök elleni harcokban szerzett érdemeket. Fiát is a wittenbergi egyetemre küldte, de Václav nem itt fejezte be tanulmányait, Genfbe, Itáliába, Franciaországba, majd végül Londonba utazott. Genfben jó barátságot kötött Theodor Bezával, Rostockban David Cythareussal.[1] David Cythareus volt az, aki érdeklődését először a keleti, elsősorban a török fenntartás alatt élő keresztények problémái felé fordította.[2] Ekkor Budovec még nem tudhatta, hogy nemsokára lehetősége nyílik ezt a kérdést közvetlen közletről tanulmányozni. Londonból 1577-ben tért haza.

1577 őszén Jáchym ze Sizendorf császári követ kíséretében Konstantinápolyba utazott. Itt ismerte meg a mohamedán vallást, ekkor sajátította el az arab és a török nyelv alapjait. Mikor 1584-ben visszatért Prágába, már jelentős mennyiségű anyagot hozott magával, melyekből később összeállította legfontosabb munkáját, az *Antialkoránt*. Ugyanebben az évben kiadott egy kisebb könyvet, *Krátkej spis o zlatém budoucím a již nástavajícím věku* (Rövid írás az arany jövőről és a már közelgő korról) címmel.[3]

1586-ban feleségül vette Anna Vartenberkát, majd nem sokkal később megszülettek gyermekei, 1587-ben fia, Adam, 1591-ben pedig lánya, Magdalena.[4] Ebben az időben Budovec figyelme egyre inkább a politika felé fordult. Konstantinápolyi követsége óta érdeklődése központjában a török veszély állt, amit egyre inkább fenyegetőnek érzett az egész keresztény Európa és különösen Csehország számára. A másik fontos kérdés, ami foglalkoztatta, a protestánsok csehországi helyzete.

Korának politikai eseményeit ebből a két szempontból ítélte meg. A Bocskai-felkelést kitörő lelkesedéssel fogadta, mert a protestantizmus diadalújtát látta benne, a bécsi béke azonban aggodalommal töltötte el, mert úgy gondolta, hogy a törökökkel szemben nincs helye a békés politikának, hanem a keresztény államoknak minden lehetséges eszközzel küzdeni kell azért, hogy a törökök minél hamarabb kiszoruljanak Európából.[5] Bár fontosnak tartotta a protestánsok sérelmeinek orvoslását, nem tartotta elfogadhatónak, hogy bárminemű erőszakot alkalmazzanak céljaik elérése érdekében. Például 1609-ben, mikor II. Rudolf ismételt kérésükre is megtagadta követeléseik teljesítését, a felbőszült tömeg a prágai jezsuitákat azzal vádolta, hogy ők befolyásolták az uralkodót döntésében, s mikor a jezsuita rendházat fenyegették, Budovec védte meg a jezsuitákat a tömegtől.[6]

A vallásszabadság védelme miatt lett vezetője annak a követségnek, amely 1618-ban a protestánsokat ért sérelmek orvoslására akarta rávenni a két császári helytartót, Vilém Slavatát és Jaroslav Martinicet. Követeléseiket nem akarták teljesíteni, ezért egy hirtelen rendezett rövid bírósági eljárás után a két helytartót és írnokukat kidobták az ablakon. Mint tudjuk, ez az esemény vezetett a rendi felkelés kirobbanásához, és a harmincéves háború kitöréséhez. A fehérhegyi csata elvesztése és a rendek által választott király, Pfalzi Frigyes menekülése jelentette a felkelés bukását. Ezt követte a megtorlás és az Óváros-téren a felkelés vezetőinek kivégzése, ekkor fejezték le Václav Budovecét is. A kivégzés helyszínén ma 16 fehér kereszt

látható a kövezen és a közeli ház falán egy márványtábla a kivégzettek neveivel.

Václav Budovec politikai érdeklődését tehát két dolog határozta meg, az egyik a protestáns vallások helyzete a Habsburg Birodalomban, a másik a török kérdés. Legfontosabb munkájában mind a két vonal megtalálható, bár a mű jellegénél fogva ez utóbbi problémakör foglalja el a vezető szerepet. Csehország számára a török kérdés már 1526-tól égető, aktuális veszélynek számított. A magyarországi események visszhangja a 16-17. század folyamán végig nyomon követhető a cseh irodalomban. Az így keletkezett művekben gyakran nem csak a törökök számbeli fölénye és pusztításai miatt való elkeseredettség szólal meg, hanem komoly félelem amiatt, hogy a keresztény Európában új vallás jelenik meg: az iszlám. Ez a vallás korábban alig volt ismert még a műveltebb cseh körök számára is, csak külföldi latin nyelvű írásokból ismerhették.

Az első cseh nyelvű Korán-cáfolat 1542-ben jelent meg, szerzője Bartoloměj Dvorský utrakvista teológus volt.[7] Ekkorra már a török birodalom határai fenyegetően közel kerültek a Cseh Korona országainak határaihoz, sőt, mivel a török támadások a cseh tartományokat is magában foglaló Habsburg Birodalmat érték, a cseheknek is ki kellett venni részüket a török elleni védekezésből. Bartoloměj Dvorský különösen azért aggódott, hogy a törökök vallása esetleg veszélyezteti majd a keresztény hit tisztaságát, és lesznek, akiket a félelem vagy a felemelkedés vágya eltántorít a keresztény hittől. Ezért különösen fontosnak tartotta, hogy közérthető cseh nyelven figyelmeztesse a cseheket az iszlám vallás veszélyeire. Összehasonlította a Koránt és a Bibliát, hogy bizonyítsa: a köztük lévő hasonlóságok csak látszólagosak, valójában a két könyv tartalma teljesen ellentétben áll egymással. Dvorský szerint azok az értékek, melyek az iszlámban megvannak (pl. özvegyek és árvák védelme) csak az „ördög csábításai” melyekkel elfedi tanítása gonosz és veszélyes voltát.[8] Dvorský munkájának felépítése, gondolatvilága és főleg munkamódszere hasonlóságot mutat Budovec *Antialkorán*jával. Itt is megjelennek ugyanazok a motívumok, mint Budovecnél, mindenekelőtt a kevés „szent maradék” harca a gonoszság ellen. Alapvető különbség viszont, hogy a huszita teológus szerint a pápaság ugyanolyan veszélyes ellenség, mint a török birodalom,[9] míg Budovec arra biztat, hogy tegyék félre a felekezeti ellentéteket és a közös ellenség, az iszlám ellen harcoljanak. Egyedül a Szentháromság-tagadókat zárja ki „Isten népe” köréből, és a törökökkel egyenlő kategóriába sorolja őket.

Václav Budovec konstantinápolyi útja előtt komoly kutatómunkát végzett. Érdeklődése központjában a törökök vallása állt. Könyvekből szerzett alapos tudását kiegészítette konstantinápolyi tapasztalataival, ahol alkalmat nyílt beszélgetni, sőt vitatkozni törökökkel, és muzulmán hitre tért keresztényekkel egyaránt. Ezekből a forrásokból írta meg az *Antialkorán* első változatát 1593-ban, de a cenzúra miatt csak 1614-ben jelenhetett meg az átdolgozott változat. Fő forrásként munkájához Theodor Bibliander latin nyelvű Korán-kiadását használta.[10] Másik legfontosabb forrása természetesen a Biblia, melyet nagyon jól ismert, és szinte minden oldalon idézett belőle. A Biblia jelentette számára az abszolút tekintélyt, érveit csak az innen vett részletekkel igazolta. Ha valamely teológus (például Luther Márton) munkájára hivatkozott, akkor is alátámasztotta gondolatát bibliai idézetekkel. Munkájának legnagyobb része abból áll, hogy a két vallás szent könyveit, a Koránt és a Bibliát hasonlította össze. Nagyon fontosnak tartotta, hogy rámutasson a köztük lévő ellentétekre, nehogy a Korán Bibliával való hasonlóságai vonzóvá tegyék a török vallást azok szemében, akik valahogy kapcsolatba kerülnek vele. A hasonlóságokat a „csalás álarcának” nevezte, amivel a törökök megpróbálták befedni vallásuk gonoszságát, mint amikor a farkas báránybőrbe bújlik.[11] A báránybőrbe bújt farkas képe egyébként grafikusán is gyakran megjelenik a könyv illusztrációi közt.

Az *Antialkorán* megírásának körülményeit figyelembe véve Budovec munkája egy nagyon aktuális kérdést vetett fel: Jelent-e fenyegetést a török birodalom a cseh tartományokra nézve, és ha igen, milyen formában? Budovec szerint a fegyveres fenyegetés nem olyan ijesztő, mint az a lehetőség, hogy az iszlám megjelenik Európa keresztény népei közt, sőt esetleg a Cseh Korona országaiban is. Könyvében szinte biztosra vette, hogy a törökök katonai támadásait Európa vissza tudja verni, és a török birodalom nem tud hosszú távon itt megtelepedni. Nagyobb aggodalommal töltötte el az a veszély, hogy az iszlám esetleg teret hódít a keresztény Európában. Ezért az *Antialkorán* legfontosabb célja, hogy útmutatást nyújtson a keresztény vitézeknek, akik a törökök ellen harcolnak, hogy hogyan küzdjenek az ellenség ellen úgy, hogy közben a saját lelkük üdvösségét

el ne veszítsék.[12]

A könyvben többször megjelent az a gondolat, hogy a keresztény lovagnak hogyan kell harcolni olyan ellenségek ellen, melyeket nem lehet kard által legyőzni. Ezeket az ellenségeket egy képen illusztrálta, amelyet *A keresztény lovagról* című fejezet elé tett.[13] A képen a keresztény lovagot hét ellenség veszi célba, Góg, Magóg, az Eretnekség, a Halál, az Ördög, a Világ és a Test. De a lovagot segíti a napfény, ami Isten kegyelmét jelenti, és a mennyből felé nyújtott fáklya, amely a Szentírás világossága. Ezek nélkül azonban a felsorolt ellenségek prédájává lenne. Egy másik képet is mutat, amit már korábban is felhasznált illusztrációként a könyvben. Ezen a képen egy báránybőrbe bújt farkas látható, turbánnal a fején, bundája alatt egy karddal. Egyik oldalán egy papi ruhába öltözött férfi áll, egyik kezében a Szentírást tartja, a másik kezében kardot, amivel fenyegeti a farkast, felette felirat: „lelki kard, Szentírás”. A másik oldalon egy páncélos alak áll, amely szintén kardot tart a kezében és éppen lesújt a farkasra. Az ő feje felett is felirat látható: „vaskard, keresztény fölény”. [14]

Konstantinápolyban sok olyan emberrel találkozott, akik elhagyták hitüket és áttértek az iszlámra. Budovec elsődleges céljaként el akarta kerülni azt a lehetőséget, hogy a keresztény cseh lovagok is így járjanak, és az iszlám esetleg cseh területeken is megjelenjen. Ezért írja csehül a művét, hogy minél szélesebb rétegekhez eljuthasson.[15]

Van egy másik veszély is, amitől Budovec igyekszik megóvni olvasóit, a Szentháromságot tagadó irányzatok elterjedése, ami elsősorban Morvaországban volt jellemző. Budovec nagyon fontosnak találta, hogy a keresztények fogjanak össze a törökök ellen, és tegyenek félre minden felekezeti ellenségeskedést, de a Szentháromság-tagadókkal elképzelhetetlennek tartott mindenféle együttműködést, sőt őket egyértelműen a törökök szövetségeseinek nevezte. Szerinte a Korán megírásánál is az ariánusok segítettek Mohamednek, és Konstantinápoly ostrománál a törökök mellett harcoltak a keresztények ellen. Budovec szerint veszélyesebbek, mint a mohamedánok, mert rólunk legalább mindenki tudja, hogy pogányok, míg az antitrinitáriusok kereszténynek mondják magukat, és szokásaikban is a keresztény szokásokat követik. Legnagyobb bajnak azt tartotta, hogy ez az irányzat már megjelent a cseh tartományokban is.[16]

Budovec írása azonban nemcsak az aktuális politikai helyzetre reagált. A török birodalom terjeszkedésében a végidők jeleit vélte felfedezni. Ennek egyik jele volt sajátos kifejezésmódja, amely az apokaliptikus irodalom szimbolikájával mutatott hasonlóságot. A cseh irodalomban a 14. századtól kezdve jelen volt egy olyan irányzat, amely szerint a jelen eseményei a végidő és az ítélet közeli eljövételére utalnak. Ennek első képviselője Jan Milič z Kroměříže volt, majd később a huszita irodalomban vált jelentőssé ez a műfaj. A huszita irodalomban főként arra került a hangsúly, hogy a romlott világban egy kis közösség, a „szent maradék” felveszi a harcot – a római pápasággal és Zsigmonddal azonosított – Antikrisztussal, majd miután győzelmet arattak, új, romlatlan világot alakítanak ki, ahol tökéletesen megvalósul Isten uralma. Harcukat a választott népnek az Ószövetségben leírt harcaihoz hasonlították, magukat Isten népének, vagy „Isten katonáinak” tartották, akiknek feladata, hogy legyőzze a bűnt, és megvalósítsa Krisztus uralmát. A huszita irodalom kifejezésmódja az Ószövetség prófétai könyveivel és a Jelenések könyvével mutat hasonlóságot. Szimbolikáját és választottságon alapuló gondolatait egyértelműen innen merítette.[17]

Budovec *Antialkoránja* ehhez a hagyományhoz kapcsolódik, nála azonban a török birodalom az a veszedelmes ellenség, ami ellen küzdeni kell. A törökökre leggyakrabban a Góg és Magóg népe kifejezést használja, amit a Jelenések könyvéből kölcsönöz:

„Amikor pedig letelik az ezer esztendő, a Sátán elbocsáttatik börtönéből, és elmegy, hogy megtévessze a népeket a föld négy sarkán, Gógot és Magógot is; hogy összegyűjtse háborúra azokat, akiknek annyi a száma, mint a tenger fövénye. És felvonulnak a fennsíkra, és bekerítették a szentek táborát, és a szeretett várost, de

tűz szállott alá az égből és elpusztította őket. Az ördög pedig, aki megtévesztette őket, a tüzes és kénes tóba vetetett, ahol a fenevad és a hamis próféta is van, és gyötrődnek éjjel és nappal örökkön-örökké.” (Jel. 20, 7-10)[18]

Az *Antialkorán* szerint Mohamed az a hamis próféta, akinek el kell buknia az utolsó napon, a nép, akit megtévesztett, Góg és Magóg népe, a törökök és a többi mohamedán nép, valamint társaik, az antitrinitáriusok. A megtévesztett nép szintén bukásra van ítélve. Az Ószövetségből ezzel kapcsolatban két helyre szokott hivatkozni, az egyik Ezékiel próféta könyvének 38. fejezete, melyben a próféta Góg népének pusztulásáról ír. Ezékiel könyvében Góg népe Izrael ellen támadt, és ezért meg kell semmisülnie, hiszen a választott népet Isten próbára teszi, de nem hagyja el, ellenségeit megsemmisíti, és Góg népe a többi Izrael ellen harcoló néppel együtt bukásra van ítélve.[19] A másik hely Izajás próféta könyvének 10. fejezete, mely AsszírIA bukásáról és a választott nép szabadulásáról szól. Budovec AsszírIA sorsát a török birodalom sorsához hasonlítja. Ezékiel próféta jövendölése Babilon pusztulására és a fogságból való szabadulásra utal, Izajásé AsszírIA bukására. Budovec a török birodalom ószövetségi előképének tartotta ezt a két birodalmat, és Európa keresztény népeinek sorsát a választott nép sorsával állította párhuzamba. Központi gondolata az Isten népével szembeállító népek bukása mellett a hűséges „maradék” megmenekülése.[20] Ugyanezek a helyeken jelenik meg az „Új Jeruzsálem” végidőkben esedékes eljövetele, mikor megsemmisülnek Isten népének ellenségei, megvalósul Isten uralma.[21]

Nem mondja ki pontosan, hogy mennyire látja közelinek a végidők eljövételét, de érződik, hogy saját korának eseményeiben már felfedezni vélte annak előjeleit. A könyv gondolatmenetéből az is világosan látszik, hogy Budovec meg volt győződve arról, hogy a török nagyhatalom megsemmisülése elkerülhetetlen, és a közeli jövőben feltétlenül be fog következni. Bukása egybeesik majd a végítélettel, és a hűséges maradék megdicsőülésével. Az *Antialkorán* célja, hogy kitartásra, és a keresztény hit éber őrzésére figyelmeztesse a törökök ellen harcoló katonákat, biztassa őket, Isten nem hagyja el a benne bízókat, ellenségei sorsa szükségszerűen a bukás.

Az *Antialkorán* Budovec által írt bevezetővel kezdődik, majd három nagy részre, azokon belül alfejezetekre tagolódik, utóbbiak közt akadnak olyanok, melyek magukban is kerek egészet alkotnak, és olyanok is, melyek szorosan kapcsolódnak egymáshoz.

Az első fejezet a török vallásról ad átfogó ismertetőt. Először annak egyes tételeit sorolja fel egyelőre csak röviden, majd magát a Koránt mutatja be. Minden egyes szúra tartalmát egyenként leírja, némelyiket részletesen, némelyiket csak pár szóval jellemzi. A következő részben ugyanígy bemutatja a Koránhoz kapcsolódó kiegészítéseket, végül a török vallásról való általános tudnivalókat foglalja össze. Ezek nem a saját gondolatai, egy 1550-ben Luther Márton előszavával megjelent latin Korán-kiadás és kritika fejezeteit kivonatolta.[22] Ennek a könyvnek a hatása erősen érződik később Budovec saját koráncafolatán is. Az első fejezetben tehát még nem foglal állást, csak bemutatja a forrásokat, amiből dolgozik, és egy átfogó képet ad a török vallás lényegéről.

Ez a fejezet készíti elő a másodikat, ami ténylegesen Budovec gondolatait tartalmazza. Ez az *Antialkorán* legfontosabb része. A fejezet elején bibliai idézetekkel bizonyítja, hogy az iszlám mennyire ellentétes az isteni kinyilatkoztatással.[23] majd arról ír, hogy miért veszélyes Mohamed tanítása. Első érvként hozza fel, hogy maguk a mohamedánok sem ismerik eléggé a Koránt, mert nem engedik az eredeti órab nyelvről törökre fordítani. Az órab nyelvet pedig kevesen ismerik. Budovec szerint ez nem véletlen, így akarják elrejtetni az emberek elől, hogy a benne lévő tanítás hamis voltára ne derüljön fény.[24] Ezért az egyszerű emberek csak kivonatokat ismernek a Koránból, vallásosságuk szertartások és jámbor szokások elvégzéséből áll.[25] Budovec emellett leginkább azt rója fel Mohamednek, hogy tanítása erkölcsi téren szabadosságra ad lehetőséget. A vád gyakran visszatér más fejezetekben is, leginkább akkor, amikor a mohamedán és a

keresztény mennyország elképzeléseket hasonlítja össze.[26] A keresztény vallás igazságát jelzik a vértanúk, a csodás események, amikről a Szentírás beszámol, valamint a bibliai alakok, akikről nem csak a jót, hanem az emberi gyengeségeiket is lejegyezték, épp ez bizonyítja, hogy a Biblia szerzői hamisítás nélkül őrizték meg az eseményeket és Isten szavát.[27]

Itt felvet egy eléggé különös érvet a Biblia igazsága mellett. A törökök azzal vádolták a kereszténységet, hogy ha igaz vallás lenne, nem lenne benne ennyi megosztottság, eltérő irányzat. Budovec szerint csak akkor nem alakulnak ki véleménykülönbségek, ha az adott vallás hívei nem törekednek Isten megismerésére, hanem vakon elfogadják tekintélyesnek tartott vezetőik véleményét, ami épp az iszlámra jellemző. A kereszténység ezzel szemben az Istent kereső emberek vallása.

„Végül leginkább azt emlegetik fel nekünk a mohamedánok, hogy ha a mi Szentírásunk az Istentől való lenne, akkor nem lenne róla annyi perlekedés, nem értelmeznék olyan furcsán. Erre én azt a választ adtam, hogy mi keresztények (kivéve a közömbös keresztényeket és az ateistákat) nem a Szentírás bizonytalan volta miatt vitatkozunk, hanem egyszerűen azon igyekszünk, hogy az Isten által sugalmazott Írás Ó- és Újszövetsége, az ő egyedüli hatalma által, romlatlanul megmaradjon. Így tehát azért, mert mi keresztények egyesek buzgóbban, mások hanyagabban keressük benne az Istent, és az ő akaratát, kérdelem én, azért már bizonytalan volna? [...] hasonlóan, mint mikor az aranyhegyeket különböző emberek bányásszák, egyesek szorgalmasabban és ügyesebben kutatnak, és csak magát a tiszta aranyat viszik el, mások – nagyobb munkával – a földdel együtt viszik el az ércet, amely föld ércben néha gazdagabb, néha szegényebb. De ha az ércben csak valami nagyon kevés arany vagy ezüst van, még mindig jobb, mintha csak sár lenne.” (Václav Budovec: Antialkorán 2. fejezet, 15. bekezdés)

A harmadik fejezet egy rajzzal illetve annak magyarozatával kezdődik. Budovec szívesen alkalmazta ezt a módszert, a másik két fejezetet is rajzokkal vezette be, melyeken keresztül könnyebben tudja szemléltetni mondani valóját. A harmadik fejezet elejére helyezett kép arra emlékeztet, hogy Isten a történelem ura és irányítója. Ezután egy lista következik, melyben felsorolta a fejezeteket, majd röviden összefoglalta tartalmukat. A harmadik fejezet szerkezetét tekintve olyan alfejezetekből áll, melyek bár magukban is megállnák a helyüket, tematikailag illeszkednek egymáshoz, és egységes kompozícióvá állnak össze. Az első egység egy négy részből álló horológium. Témája egyrészt az emberiség története, másrészt a Szentírás. Az első rész címe: *Horologium Lunare*, vagyis holdóra, melyben tizenkét órára osztja fel az emberiség történetét Jézus születéséig, forrása az Ószövetség. Kr. e. 3970-ben kezdi az elbeszélését, mert szerinte ebben az évben teremtette Isten a világot. Az első óra Ádám haláláig tart. A bibliai beszámoló mellett leírja a Koránban szereplő teremtéstörténetet is, de természetesen a bibliai változatot fogadja el hitelesnek. A második óra Enoch mennybeviteléig, a harmadik Ábrahám elhívásáig tartott. A negyedik a pátriárkák, az ötödik a választott nép egyiptomi fogságának kora. A hatodik óra a pusztai vándorlás ideje, a hetedik órában történt a Sínai hegyi szövetségekötés, a nyolcadik óra a honfoglalástól az Omri dinasztia idejéig tartott. A kilencedik óra a próféták kora a babiloni fogságig, a tizedik a babiloni fogságtól egészen Palesztina római fennhatóság alá kerüléséig tart. A tizenegyedik óra készíti elő Jézus születését, majd a tizenkettedik órában születik a Messiás. Ez az esemény a történelem csúcspontja. Mint láttuk az egyes órák különböző hosszúságú időszakoknak felelnek meg. Budovec az általa legfontosabbnak tartott eseményeket tette meg határpontnak. Az események felsorolásánál két kritériumot emel ki, az egyik, hogy abban a korban milyen előjelei voltak a Messiás eljövételének, a másik, hogy milyen utalásokat tartalmaz az Antikrisztussal kapcsolatban, akit Mohameddel azonosít. Ehhez szorosan kapcsolódik a következő rész, melynek címe: *Mózesből és a prófétákból való tükör*. Itt sorba veszi az egyes prófétákat, és azokat a bibliai alakokat, akiknek valamely bibliai könyvet tulajdonítják, összefoglalja tartalmukat, szintén a messiási jövendölésekre és a választott nép ellenségeiről mondott fenyegető próféciaakra helyezve a hangsúlyt.

A harmadik rész az első folytatása, felépítésük és műfajuk teljesen azonos. Címe is hasonló, *Horologium Solare*, vagyis napóra. Itt is tizenkét részre osztja a történelmet a nappal tizenkét órájának megfelelően. Az első óra Jézus ideje, a második az apostoli kor, a harmadik a vértanúk kora, negyedik Nagy Konstantiné. Az ötödik óra Julianus apostata ideje, a hatodik Valentinianus és Theodosius kora, a hetedik óra a népvándorlás korát jelenti, a nyolcadik Justinianus idejét. A kilencedik órában „Isten jóslatainak megfelelően megtestesült Góg és Magóg”, [28] megszületett Mohamed. Ennek az időszaknak is van egy nagy alakja, Nagy Szent Gergely pápa. [29] A tizedik óra Nagy Károly kora, a tizenegyedik óra a Nagy Károlytól tartó időszak, míg végül a tizenkettedik órában Jézus újra el fog jönni és ítéletet mond a világ felett. Ekkor elbuknak azok, akik Isten ellen lázadtak, „Góg és Magóg népe” is megsemmisül. Akik viszont hűségesek maradtak Istenhez és törvényeihez, elnyerik jutalmukat. Nem illeszti bele az időkeretbe az eljövendő kort, elkülöníti a történelmi eseményektől, hiszen ez már egy teljesen új világot fog jelenteni. Az új és örök idők leírásában központi szerepet kap az Új Jeruzsálem gondolata, hogy Isten az ő népe közt fog lakni, és megvalósul Isten uralma, aminek soha nem lesz vége. [30] Az egyes történelmi események leírásánál azt is bemutatja, hogy az ószövetségi jóvendölések Isten népével és az Antikrisztussal kapcsolatban hogyan teljeselek be a történelemben.

Hasonlóan az első két fejezethez a harmadik és a negyedik fejezet is szorosan összekapcsolódik. A negyedik, *Tükör az Újszövetségből* címet viselő fejezet nem csupán bemutatja az Újszövetség könyveit, hanem a keresztény tanítások bibliai eredetét is igazolja. A könyv ajánlásában azt tűzi ki maga elé célul, hogy az Újszövetség alapján bizonyítsa a kereszténység egyetlen igaz vallás voltát. [31] Azt próbálja bemutatni, hogy bár a Korán ír Jézusról, a mohamedán vallás tanításai nem igazolhatók az Újszövetségből. Különösen fontosnak tartja a Szentháromságtan bizonyítását, hiszen a Szentírás tekintélyét az antitrinitáriusok is hangsúlyozták. A Szentháromságtan bizonyítása mellett még három fontos témával foglalkozik ebben a részben, mégpedig, hogy hogyan lehet megkülönböztetni az igaz és a félrevezető egyházakat, miben áll a keresztény etika, az igazi erények és az igaz bölcsesség, valamint Krisztusnak és apostolainak jóvendölései az Egyház jóvőjéről illetve a világban bekövetkező változásokról. [32] Ezekon kívül azonban még más témákkal is foglalkozik, mint például a szabad akarat kérdésével, a jó tettek fontosságával, a szentségekkel stb. A kérdésekre nem fogalmazza meg a választ, hanem csak összegyűjti a megfelelő bibliai részeket, azok végiggondolását az olvasóra bízta.

Ezután egy rövid fejezet következik, amiben összegyűjti a megígért Messiásra és az Antikrisztusra vonatkozó jóvendöléseket, ezekkel próbálja bizonyítani, hogy Jézus a megígért Messiás, míg Mohamed az Antikrisztus.

Az ezt követő fejezet, ami a *Harmónia* címet viseli, azt akarja bemutatni, hogy a mohamedánok vádjaival ellentétben a Szentírás Ó- és Újszövetsége közt nincs ellentmondás, sőt az Ószövetség szerves folytatása az Újszövetség, mert az előbbi ígéretei az utóbbiban teljeselek be.

Az eddigi fejezetek lényegében egy egységes kompozícióvá álltak össze. Az ezeket követő fejezetek azonban inkább rövidebb, epizódyszerű kiegészítések. Az első ezek közül *Az igaz Istenről* címet viseli, ezt is egy rajz vezeti be, melyen egy állva imádkozó alak látható, feje felett sugárzó háromszöggel, összekulcsolt kezeit a háromszög felé tartja. Budovec megmagyarázza a képet: a háromszög a Szentháromságot jelképezi, mivel három csúcsa van, de mégis egyetlen alakzat. Az igaz Istenről írva mindenk előtt azt hangsúlyozza, hogy egy, de benne három személy van. Aztán beszél az Atyáról, akit úgy jellemez, mint Teremtőt, és szerető apát, akiben minden erény tökéletes formában van jelen. A Fiúval kapcsolatban azt emeli ki, hogy valóságos Isten és valóságos ember, „Theantroposz”. Az Atyával és a Fiúval egylényegű a Szentlélek. A fejezetet rövid hitvallás zárja a Szentháromságról, majd kijelenti, hogy a Szentháromságot tagadók, a mohamedánok és az ariánusok istenkáromlók, mert Isten lényegét tagadják. Érvelésében természetesen most is csak a Szentírásra hivatkozik. Ez a fejezet jellegéből adódóan inkább az antitrinitáriusok, mint a mohamedánok ellen íródott.

A következő fejezet a világban végbemenő változások miértjére keresi a választ. Itt egy új szimbólumot vezet be, mikor az emberiség történelmét és az egyes emberek sorsát a színházhoz hasonlítja. A bevezetőben utal

arra, hogy Isten választottai számára az élet színjátéka mindig jól végződik, míg az Isten szavát megvetők, és az Istent tagadók sorsa végül nem lehet boldog. Akik az Isten szavai szerint élnek, azok számára komédia, akik őt megvetik azoknak tragédia lesz ez a színdarab.[33] A világ változásai csak ideiglenesek, mert aki a megpróbáltatások ellenére is hűséges marad az igaz Istenhez, arra az örök és változatlan égi királyság vár. Ebben a fejezetben is fontos helyet kap az ítélet motívuma, Góg és Magóg népének és a bűnös Babilonnak bukása, és a hűséges maradék megdicsőülése.[34] A fejezetet azzal a gondolattal zárja, hogy azokra akiket Isten kiválaszt, új ég és új föld vár, de ezt még kiegészíti a test feltámadásának és megdicsőülésének gondolatával.

Ezután egy hosszabb fejezet következik, amely a keresztény hitet elhagyókról szól. Ennek az elején is képet találunk. A kép központi figurája egy férfialak, aki a kép bal sarkában lévő nőalakot figyeli, aki a világot szimbolizálja. Közben a Halál megszemélyesített figurája már a nyakára tette a kötelet, az égből pedig két kéz nyúlik ki, egyikben koronát tartva, a másikban igát. A központi alak egy elutasító kézmozdulattal elhárítja mind a kettőt, és elfordul tőlük. Budovec megmagyarázza a rajzot, ami a hitelhagyás fokozatait mutatja be. Az „apostata” először megismeri Mohamed nézeteit, majd kételkedni kezd a Szentírás igazságában, és átadja magát a testi örömöknek, amikre a Korán csábítja. Elutasítja Jézus könnyű igáját, az erényes életet, és elveszíti a halhatatlanság koronáját. A Világhoz fordul, amit a nőalak személyesít meg, és aki földi gazdagságot és dicsőséget ad neki, de ez csak rövid ideig tart, bűnei zsoldja a halál.[35] Konstantinápolyban sok olyan mohamedánnal találkozott, akik előtte keresztények voltak, de elhagyták hitüket. Budovec gyakran hangsúlyozza, hogy semmi nem lehet ok a hit elhagyására, hiszen aki ezt teszi „Góg és Magóg” népe mellé áll, és ez a nép biztos bukásra van ítélve.

Ezen a helyen tér ki a szabad akarat kérdésére. Hivatkozásaiból látszik, hogy jól ismerte Rotterdami Erasmus és Luther Márton vitáját, s utóbbi véleményét tartja elfogadhatónak. Luthernek a *De servo arbitrio* című munkájáról azt írja, hogy ez a könyv nyújtott neki biztonságot és erőt Konstantinápolyban.[36] Budovec gyakran használja az Isten választottai kifejezést azokra, akik az Új Jeruzsálem örökösei lesznek, hiszen csak Isten kegyelme által tud az ember jót tenni, egyedül a hitre sem képes, a hit Isten ajándéka.[37] Az *Antialkorán* többi fejezetében is hangsúlyozta a helyes emberi magatartás kialakításának fontosságát, ami azonban csak Isten kegyelméből történhet, tehát nem az ember érdeme. A helytelen magatartás kialakulásában azonban az emberé a felelősség, és az Istentől való elfordulás ítéletet von maga után.

A szabad akarat kérdését végül nem fejt ki részletesen, feltételezve, hogy olvasója ismeri Luther ide vonatkozó munkáját, amire hivatkozik is. Ezután felsorolja azokat a vádakokat, amiket a keresztény hit ellen felhoznak, és ami elfordítja a kereszténységtől az embereket. Vagyis: Honnan tudjuk, hogy a Szentírás Isten szava és nem a Korán? Ha a kereszténység az igaz vallás, miért van annyi felekezet? Végül a harmadik ok, hogy a kereszténység tanítása szerint senki sem lehet teljesen biztos a saját üdvösségében, ellenben Mohamed szerint, aki betartja a Koránban írottakat, az üdvözülni, tehát több biztonságot ad a mohamedán vallás. Budovec válaszol a vádakra. A Korán sugalmazottsága ellen legfontosabb érve, hogy nagyon zavaros, nem időrendben hozza az eseményeket, és sokkal később is keletkezett, mint a Biblia. A felekezetek sokfélesége abból adódik, hogy minden ember másként közelíti meg ugyanazt az egy és örök igazságot. Az üdvösség kérdésével kapcsolatban kigúnyolja a mohamedán paradicsom-elképzeléseket. Ezekre a kérdésekre már megadta ugyanezeket a válaszokat a második fejezetben. Újból megismétli azt a vádat, miszerint Mohamed azért nem engedte lefordítani arab nyelvről törökre a Koránt, mert félt, hogy akkor kiderülnek annak gyenge pontjai. Ezután még különféle elrettentő példákkal illusztrálja, hogy mennyire óvatosnak kell lenni, nehogy a hitetlenség csapdájába essünk. A fejezet végén figyelmeztet minden keresztényt, hogy ne felejtse el hálát adni Istennek, hogy ismerheti az ő szavát és választottai közé tartozhat.

Az utolsó fejezet címe: *A keresztény lovagról*. Ennek megírása előtt valószínűleg alaposan tanulmányozta Rotterdami Erasmus hasonló című munkáját.[38] A fejezetet két, már ismert képpel kezdi. Az egyik a keresztény lovas ellenségeit ábrázolja (Gógot, Magógot, az Eretnekséget, a Halált, az Ördögöt, a Világot és a Testet), a másik képpel azt illusztrálja, hogy a törökök ellen két karddal kell harcolni, az egyik a vaskard, a

másik a lelki kard. Budovec szerint a legnagyobb veszély, ami a keresztény lovagokra leselkedik, hogy a test vágyai miatt elfordulnak a hitüktől, és a mohamedán hitre térnek, ami Budovec szerint megengedi az erkölcsi léhaságot. Ezért a lovag ellensége a saját teste és a világ is, mert a mohamedán hit felé terelik.[39] Bibliai példákkal mutatta be, hogy a bűn következménye szükségszerűen a bűnhődés, míg azt, aki állhatatos marad, megjutalmazzák. Hosszasan ecsetelte a bűnöket, amik megkísértik a keresztény lovagot, és figyelmeztet arra, hogy Isten kegyelme nélkül nem lehet nekik ellenállni. Ezért gyakori imádságra és a Szentírás rendszeres olvasására buzdít, hogy ezekből erőt merítve a keresztény ember hűséges tudjon maradni Istenhez. A fejezetet természetesen most is a végidőbeli ítélet képével fejezte be, amikor a jó keresztények elnyerik jutalmukat, Isten ellenségei pedig megsemmisülnek. Ezután kérte Istent, hogy adjon minden keresztény lovagnak állhatatos szívet, ami megóvjá őket a kísértésektől. Szent Pál Timóteushoz írt második levele alapján buzdítja a keresztény lovagokat olyan harcra, hogy haláluk napján az apostollal elmondhassák:

„Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam, végezetre eltétetett nekem az igazság koronája, amelyet megad nekem az Úr, az igaz bíró ama napon; de nem csak nekem, hanem mindazoknak, akik várva várják az ő megjelenését.”[40]

Budovec könyve végére két bibliai idézetet helyez kommentár nélkül, melyek összefoglalják könyve egész tanítását, és nem is szorulnak magyarázatra. Az első Józsué könyvéből való, amiben az idős, és halálra készülő Józsué arra tanítja az Ígéret földjére eljutott népet, hogy ha megtartja Isten törvényét, hosszú életű és boldog lesz ezen a földön, mert Isten beteljesíti ígéretét, amit népének tett. Ha azonban a nép letér Isten útjáról, elveszíti az Ígéret Földjét, és szigorú ítélet után kemény büntetésben lesz része.[41] A másik idézet Izajás próféta könyvéből való, és az eljövendő üdvösség ígéretével vigasztal a nehéz idők ellenére is.

„Ezen a hegyen leveszi a leplet, mely ráborul minden népre, és a takarót, amely betakart minden nemzetet. Véget vet a halálnak örökre! Az én Uram, az Úr letörli a könnyet minden arcáról. Leveszi népéről a gyalázatot az egész földön. – Ezt ígérte az Úr!”[42]

Václav Budovec ismeretei a mohamedán vallásról meglehetősen felületesek. Bár nem kétséges, hogy olvasta a Koránt, hiszen kivonatokban közli is a tartalmát, az értelmezéssel komoly problémái voltak. Könyvének nem is az a célja, hogy tudományos ismereteket közöljön a török vallással kapcsolatban, hanem hogy felhívja a figyelmet annak veszélyeire, a törökökkel kapcsolatba kerülő keresztény katonákat kívánta felvértetni a törökök szokásaival szemben, hitük tisztaságának megőrzéséért. Tudatosítani akarta bennük, hogy mennyire fontos megvédeni a keresztény Európát a töröktől, de arra is figyelmeztetett, hogy a harcok közben mindig maradjanak erkölcsileg tiszták, őrizzék a hitet, és akkor méltók lesznek arra a jutalomra, amit Isten készít választottainak.

Jegyzetek

[1] Rejchrtová, Noemi: Václav Budovec z Budova. Praha, 1984. (továbbiakban: Rejchrtová, 1984.) 9-16. p. (A könyvre Dobrovits Mihály hívta fel a figyelmemet, ezért szeretnék érte köszönetet mondani. – A Szerző.) Az *Antialkorán*-ra továbbiakban ld.: Budovec. Jelen munka a PPKE Doktori Iskolájában, a Korán 16-17. századi kelet-közép-európai recepciójával kapcsolatban, Óze Sándor vezetésével folyó program részeként született.

[2] Rejchrtová, Noemi: Rytíř v Božské komedii. In: Rejchrtová, 1984. 8. p.

[3] Rejchrtová, 1984. 23. p.

[4] Rejchrtová, 1984. 25. p.

[5] Rejchrtová, 1984. 56-58. p.

[6] Bílek, Václav Tomáš: Dějiny Tovaryšstva Ježíšova a působení jeho vůbec v zemích království českého zvláště. Praha, 1896. 395. p.

[7] Kaňák, Miloslav: Husitský předchůdce Budovcova Antialkoránu. In: *Náboženská revue*, 1957. (továbbiakban: Kaňák 1957.) 250. p.

[8] Kaňák, 1957. 252. p.

[9] Kaňák, 1957. 255. p.

[10] Rejchrtová, 1984. 10. p.

[11] Budovec, 48. p.

[12] Budovec, 47. p.

[13] Budovec, 324. p.

[14] Budovec, 524., 127. p.

[15] Budovec, 50-52. p.

[16] Budovec, 43-46., 134. p.

[17] Leggyakrabban felhasznált bibliai helyek: Iz 11, 1-9.; Iz 9,1-6.; Iz 10.; Ez 38-39., Jel 20-21.

[18] A fordítást a Magyarországi Református Egyház Kálvin János kiadója által 1994-ben Budapesten kiadott Biblia-fordításból idéztem.

[19] Ezékiel, 38.

[20] Budovec, 201-206., 267-268. p.

[21] Vö. Zak 13-14; Jel 21-22.

[22] Budovec, 104. p.

[23] „Hiába tisztelnek, ha emberi tudományt és parancsokat tanítanak.” (Iz 29,13) „Aki elfordítja a fülét és nem hallgat a tanításra, annak még a tanítása is utálatos.” (Péld 28,9) „Aki a Szentlelket káromolja, nem nyer bocsánatot.” (Mt 12,31) „Mivel nem akarták Isten igazságát szeretni, ezért szolgáltatja ki őket Isten a tévelygés hatalmának, hogy higgyenek a hazugságnak, és ne üdvözüljenek.” (2. Tessz 2, 10-11) „Akár egy mennyből való angyal hirdetne is nektek más evangéliumot azon kívül, amit mi hirdetünk, átkozott legyen!” (Gal 1,8) Budovec, 126. p.

[24] Ehhez is csatol illusztrációt, egy Koránt, amin lakat van, nehogy napvilágra kerüljön tartalma, de Isten szavának, a Szentírásnak kulcsával ki lehet nyitni a lakatot, meg lehet fejteni a Korán „titkát”

[25] Budovec, 128-129. p.

[26] Budovec, 129. p.

[27] Budovec, 142. p. (9. bekezdés)

[28] Budovec, 198. p.

[29] Budovec cseh testvér evangélikus vallású lévén, elvetette a szentek tiszteletét, de mégis gyakran hivatkozik szentek tekintélyére, ilyenkor viszont nem teszi ki a „szent” jelzőt. Nagy Szent Gergely esetében is a szövegben csak mint Nagy Gergely szerepel. (A „szent” jelzőt én tettem hozzá az egyértelműség kedvéért.)

[30] Budovec, 205-6. p.

[31] Budovec, 207. p.

[32] Budovec, 207. p.

[33] Budovec, 286. p.

[34] Budovec, 298.; 300.p.

[35] Budovec, 304-305. p.

[36] Budovec, 307. p.

[37] Budovec, 307. p.

[38] Rejchrtová, 28. p.

[39] Budovec, 328. p.

[40] Budovec, 352. p.; 2Tim. 7-8.

[41] Józsa 23,14-16.

[42] Iz 25,7-8.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

9.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVIII

Rajki Zoltán: Az adventista misszió társadalmi bázisának alakulása Magyarországon 1945 és 1989 között

A második világháború végét követő rendszerváltás mind a magyarországi adventizmus, mind a többi szabadegyház életében fordulópontot jelentett. A korábban a „tűrt”, és/vagy „betiltott” jogi kategóriában lévő, és hatósági zaklatásnak kitett kisegyházak hazai történetük során először korlátlan szabadságban végezheték hitéleti tevékenységüket.[1] A Belügyminisztérium engedélyt adott a kisegyházak érdekeit védő szervezetnek, a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének (MSZSZ), hogy tagedyházaiban működő evangéliumi munkásait személyi igazolással lássa el. Vallásos összejöveteleik nem estek gyülekezési tilalom alá. Nem kellett hatósági engedélyt kérniük istentiszteleteik tartására. A templomaik, imatermeik és az egyházi célokat szolgáló helyiségeik mentesültek a hatósági igénybevétel alól.[2] Az 1946. évi köztársasági államformáról szóló I. törvénycikk bevezető része biztosította az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogaként a szabad vallásgyakorlatot.[3]

Közjogi helyzetük javulása mellett a lakosság is fogékonyak bizonyult a kereszténység irányában. A háború pusztításai, a bizonytalan gazdasági, társadalmi és politikai helyzet előkészítette a talajt a misszió számára, amelyet többek között a Hetednapos Adventista Egyház is aktívan megragadott. Az egyház élén jó szervezői tulajdonsággal rendelkező vezetők álltak, akik eredményesen mozgósították a lelkészeket és a gyülekezetek tagjait. Az egyszerű híveket országos szervezésű programok segítségével aktivizálták, mint az *Igazságot minden házhoz, könyvhét, aratási hálamunka* (irodalomterjesztés egy hónapig), *korszerű Biblia-tanfolyam*, vagy a *Nyerj egy lelket mozgalom*. A legaktívabb laikusok képzést nyerve részt vehettek a *népevangélista*, vagy az *önkéntes evangélista* munkában. A felekezet segítségükkel a lelkészek aktív közreműködése nélkül végezhetett evangélizációs tevékenységet a korábban el nem ért településeken. A lelkészek és a laikus „evangélisták” evangélizációs előadásai számára pedig az adventista irodalom terjesztéséből élő könyvevangélisták készítették elő a „talajt”. [4]

Az adventista misszió társadalmi bázisa 1945 és 1949 között

Az aktív missziós tevékenységre csupán néhány év állt (1949-ig) a felekezet rendelkezésére, mégis jelentősen átalakult társadalmi összetétele. A taglétszám 1945 és 1949 között 3608 főről 6107 főre emelkedett. (1. [diagram](#)) A keresztségek száma 1946-ban 798 fő, 1947-ben 861 fő és 1949-ben 827 fő volt. (2. [diagram](#))

Az adventista misszió a Horthy-korszakban Közép-Magyarországon (Budapesten) és a Dél-Alföldön (Békés megye) volt a legeredményesebb. A budapesti és a többi nagyváros gyülekezetei adták a megkereszteltek felét, míg a kisebb városoké a tagság harmadát. (3. [diagram](#)) Az új tagoknak szintén a harmada adventista háttérből származott. [5]

1. táblázat

Az adventisták vallási háttere 1921 és 1989 között, százalék

	Adventista	Szabadegyház	Katolikus	Református	Evangélikus	Egyéb
1921-1944	33,3	1,1	23,3	33,3	7,8	1,2
1945-1950	18	0,4	30,8	44	6,8	0
1951-1955	23	0	34	32	10	1

1956-1958	36,4	0	19,3	35,2	8	1,1
1959-1965	44,3	1,7	26,1	24,4	3,5	0
1966-1974	61,6	0	17,7	15,2	4,9	0,6
1975-1983	61,4	0,5	20,9	13	3,7	0,5
1984-1989	45,9	0,4	31,6	20,5	1,2	0,4

A nem adventista háttérből érkezettek vizsgálva kiderül, hogy a reformátusok tagvesztesége 2,5-szer nagyobb lehetett a társadalomban betöltött arányuknál, míg a katolikusoknál ez az érték 50%-ot mutatott. Az evangélikusok veszteségi rátája a reformátusokénál alacsonyabb, de még így is kétszer meghaladta a népszámlálási adatokat.[6]

2. táblázat

A nem adventista háttérből érkezettek felekezeti háttére 1921 és 1989 között, százalék

	Szabadegyház	Katolikus	Református	Evangélikus	Egyéb felekezet	Nem tartozik felekezethez	Ismeretlen
Népsz. 1949	0,3	70,5	21,9	5,2	2	0,1	
1921-1944	1,7	35	50	11,6	1,7	0	
1945-1950	0,4	37,6	53,7	8,3	0	0	
1951-1955	0	44,2	41,6	13	1,2	0	
1956-1958	0	30,4	55,4	12,5	1,7	0	
1959-1965	3	46,9	43,8	6,3	0	0	
1966-1974	0	46	39,7	12,7	1,6	0	
1975-1983	1,2	54,3	33,7	9,6	1,2	0	
1984-1989	0,8	58,3	37,9	2,3	0	0,7	
Népsz. 2001	0,6	54,5	15,9	3	0,7	14,5	10,8

A megkereszteltek közel 60%-a egyháza szerint gyakorolta hitét, míg a hitüket nem gyakorlók aránya 15%. (5. diagram) Az 1967-es egyházi adatok tovább finomítják az eddigieket. Látható, hogy az adventista háttérű megkereszteltek aránya megháromszorozódott a Horthy-korszakban. A 2006. évi felmérés adataiban a halálózások miatt a második világháború éveiben megkereszteltek nagyobb arányban szerepelnek, mint az 1920-as években alámerítettek.[7]

3. táblázat

A Hetednap Adventista Egyház tagjainak előző vallása 1967-ig, százalék

	Adventista	Baptista	Katolikus	Református	Evangélikus	Egyéb felekezetek	Egyéb
1917-ig	1,9	5,8	32,7	32,7	13,5	3,8	9,6
1918-1920	4,1	2	12,2	59,2	8,2	8,2	6,1
1921-1932	3,7	1,3	41,5	31,7	14,3	2,4	5,1
1933-1938	6,2	5,9	36,5	35,6	8,5	2,3	5,0
1939-1944	11,1	1,4	34,5	37,9	10,2	1,0	3,9
1945-1950	6,0	0,6	38,0	44,2	6,2	1,1	3,9
1951-1956	10,3	0,8	38,0	36,4	8,0	2,3	4,2
1957-1959	17,9	0,7	34,3	33,3	6,7	1,1	6,0
1960-1965	24,8	0,6	36,5	28,5	4,5	0,6	4,5

1966-1967	36,7	3,8	22,8	20,3	7,6	2,5	6,3
-----------	------	-----	------	------	-----	-----	-----

További vizsgálatot érdemel, hogy a két felmérés 20%-nyi különbséget takar az adventista háttérre vonatkozólag, amelynek két fő oka lehet: 1. Az adventista háttérből megkeresztelkedettek körében kevesebb lehetett a tagvesztesség. 2. Az 1967-es adatközlők között több adventista családból származó azt a történelmi egyházat jelölte meg, ahová gyermekkorában keresztelték. A nem adventista háttérből érkezetteket vizsgálva az 1967. évi felmérés szerint a különböző szabadegyházi entitásokból, illetve a katolikus egyházból érkezettek aránya néhány százalékkal meghaladta, míg református egyházból csatlakozottaké pedig 10-15%-kal elmaradt a 2006. évi felmérés adataitól.[8]

4. táblázat

A Hetednapi Adventista Egyház tagjainak előző vallása a nem adventista vallásúak köréből 1967-ig, százalék

	Baptista	Katolikus	Református	Evangélikus	Egyéb felekezetek	Egyéb
1917-ig	5,9	33,3	33,3	13,8	3,9	9,8
1918-1920	2,1	12,8	61,7	8,5	8,5	6,4
1921-1932	1,4	43,1	32,9	14,8	2,5	5,3
1933-1938	6,3	38,9	37,9	9,1	2,5	5,3
1939-1944	1,6	38,8	42,6	11,5	1,1	4,4
1945-1950	0,7	40,4	47,0	6,6	1,2	4,1
1951-1956	0,9	42,4	40,6	8,9	2,5	4,7
1957-1959	0,9	41,8	40,5	8,2	1,3	7,3
1960-1965	0,8	48,5	37,9	6,0	0,8	6,0
1966-1967	6,0	36,0	32,0	12,0	4,0	10,0

Az okok ismeretlenek, bár ezek között tarthatjuk számon, hogy 1975/1976-ban a felekezetből kiszakadtak többsége fővárosi, valamint dunántúli volt, ahol a katolikus háttérűek aránya vallásföldrajzi okok miatt magasabb lehetett. A második generációs adventisták viszonylag magas aránya (49,5%) mögött részben az is állhatott, hogy a megkereszteltek kb. 20–24%-a a szüleivel együtt, vagy nem sokkal korábban/később csatlakozott a felekezethez; illetve olyan vegyes házasságból származott (általában az édesanya volt adventista), ahol a nem adventista szülő egyházát követte formálisan, vagy ténylegesen.

A második világháború után az egyház evangélizációs tevékenységének sikere következtében a felekezet társadalmi bázisa módosult. Nem csupán a meglévő gyülekezetekben emelkedett a keresztségek száma, hanem 62 új gyülekezet jött létre néhány éven belül; többségük kisebb városokban, falvakban, elsősorban Szabolcs-Szatmár, valamint Békés megyében. Regionálisan Dél-Alföld (30%) szerepe továbbra is megmaradt, de a közép-magyarországi térség (14%) helyét Észak-Alföld (34%) vette át. A fővárosi gyülekezetek (10,6%) keresztségi hányada közel harmadára esett vissza, míg Szabolcs-Szatmár, valamint Hajdú-Bihar megye (13,5%) jelentősége emelkedett. Bár Békés megye gyülekezetei kisebb arányban kereszteltek 1945 és 1950 között, de még mindig a Viharsarok adta a keresztségek 17,1%-át. A fenti folyamatok következménye, hogy a budapesti gyülekezetek szerepe csökkent a misszióban, míg a kisvárosiak jelentősége kismértékben, a falusiaké pedig nagymértékben nőtt. (3. diagram) Az adventista gyermekek aránya 18%-ra csökkent, míg ezzel párhuzamosan a katolikus (23,3%-ról 30,8%-ra) és a református (33,3%-ról 44%-ra) megtérők aránya emelkedett. (1. táblázat) A nem adventista háttérből érkezettek körében kismértékben gyarapodott a katolikusok és a reformátusok hányada, míg az evangélikusoké jelentősen visszaesett. (2. táblázat) Az 1967. évi adventista felmérés hasonló tendenciát mutatott. Felére csökkent eszerint is az adventista háttérűek aránya. (3. táblázat) A nem adventista háttérűek felekezeti háttérében már a két felmérés között csupán néhány százalékos eltérést figyelhetünk meg. Legnagyobb különbséget a reformátusok esetében találhatunk (6,7%).

(2. és 4. táblázat)

Az adventisták az egyháziyasn vallásosakat érték el leginkább, bár ebben az időszakban még a társadalom nagy része ehhez a kategóriához tartozott.[9] A református egyházból érkezettek kétharmada egyháza tanítása szerint gyakorolta hitét, és mindössze 10%-ot tett ki a hitüket nem gyakorlók aránya. A katolikus áttérők kevésbé voltak vallásosak. 20%-ot képviselt a hitüket nem gyakorlók, 31%-ot a maguk módján vallásosak aránya. (4. diagram; 5. diagram; 6. diagram) Az evangélikusoknál közel azonos volt a hitüket az egyháza tanítása szerint gyakorlók hányada a katolikusokéhoz (50%), de a maguk módján vallásosak már magasabb részt (45%) képviseltek, míg a hitüket nem gyakorlók pedig alig (5%) voltak jelen.

A fentiekből következik, hogy az első generációs adventisták tették ki az új megtérők többségét (55%), míg a második generáció egyharmad részre (33,8%) esett vissza. A harmadik generáció részesedése néhány százalékkal emelkedett (7,7%-ról 9,9%-ra). Az egyházhhoz csatlakozók 25-26%-a tartozott olyan családhoz, ahol a szüleikkel együtt, vagy közel azonos időben keresztkedtek meg; vagy az egyik szülő adventista volt, és előző vallásként egy történelmi egyházat jelölt meg.

Összességében elmondhatjuk, hogy az 1945 és 1950 közötti években a Hetednapi Adventista Egyház a tiszántúli falvakban, kisebb városokban erősödött meg, és ott is elsősorban a hitüket egyházuk tanítása szerint gyakorló reformátusok körében (összkeresztség 21%-a), különösen Észak-Alföldön (Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megye). Az adventista egyházhhoz csatlakozók többsége, aktív vallásos lévén, átgondolt döntés következtében csatlakozott a felekezethez. Jól ismerhették egyházuk tanítását, ezért elhatározásuk háttérben részben az előző felekezetükkel való elégedetlenség húzódt meg.

A kisvárosi/falusi gyülekezetek megalakulásának háttérben a korábban említett népevangélista mozgalom állt, amelynek társadalmi bázisát a vidéki, elsősorban tiszántúli falusi/kisvárosi kiscgazda protestáns „bibliás” csoportok alkották. A református egyházon belüli hatalomváltás következtében a korábban belmissziós irányultságú lelkészek (Bereczki Albert, Péter János) vették át az egyházi vezetést, akiknek egyházipolitikája (különösen Péter Jánosé) elbizonytalanította a fent említett társadalmi csoportot. Gyanakodva nézték a belmissziós mozgalom klerikalizálódását, mert a korábban egyesületi autonómiával működő csoportok a zsinati iroda irányítása alá kerültek, és előbb-utóbb állami nyomásra felosztatás várt rájuk. A „bibliás reformátusok” nem vezethettek bibliaórákat, mert a lelkészek feladatává vált. Sokan átpártoltak a kiségyházakhoz, mivel ott az egyszerű gyülekezeti tagok is tarthattak istentiszteleteket, és evangélizálhattak. A feszültséget fokozta, hogy a társadalmi változások ezt a réteget sújtották leginkább (agrárrolló mesterséges szétnyitása, beszolgáltatások, szövetkezetesítés).[10] A kialakult politikai, gazdasági helyzetben sokan elvesztve földjüket a városokba költöztek, de nem tudtak beilleszkedni az ottani református gyülekezetekbe. Az új egyházvezetéstől semmilyen támogatást nem kaptak. Sőt ennek ellenkezőjét kellett tapasztalniuk.

A református egyház tehát az aktív, egyháziyasn vallásos rétegből veszített leginkább. Ezzel szemben a katolikus „átpártolók” felét a maguk módján vallásosak, illetve a vallásukat nem gyakorlók tették ki. A közel 17%-nyi különbség – az egyháziyasn vallásos katolikus és református áttérők között – háttérben dogmatikai okok állhattak. Ugyanis a katolikus barokkos kegyesség jelentősen különbözött az adventisták protestáns gyakorlatától, ezért a katolikusok esetében az egyházhhoz kevésbé kötődők könnyebben csatlakoztak az adventizmushoz.

A Hetednapi Adventista Egyház missziójának társadalmi bázisa az ötvenes évektől a nyolcvanas évek első feléig (1950-1984)

A kommunista hatalomátvétel rövidesen a többi egyházhhoz hasonlóan a Hetednapi Adventista Egyház tevékenységére is kihatott. Az állam meghatározta imatermeik számát, a lelkészek működését hatósági

engedélyhez kötötte. Lelkész nélkül csak „csendes istentiszteletet” tarthattak.[11] Lakásokban sem szervezettek istentiszteleteket. A felekezet kiadóhivatalát államosították, és a körleveleken, sokszorosított anyagon kívül az adventista könyvkiadás a hatvanas évek közepéig teljesen szünetelt, majd a hetvenes évek közepéig évente egy könyv publikálására volt lehetőség. A fentiek a könyvterjesztő tevékenység és az „úttörő misszió” teljes megszűnéséhez vezettek. A felekezet belső hitéleti aktivitását pedig tovább gyengítette az ifjúsági- és a gyermekmunka korlátozása, illetve a „szocialista evangélium” többeket megbotránkoztatott. Az államhatalom az egyház szervezeti életét is manipulálta, amelynek következményei az egyházvezetés kontraszelektiója, az állandó belső konfliktusok, egyházszakadások (1956, 1965, 1975), és konszolidációs törekvések voltak.[12]

Az ötvenes évek elején azonban a taglétszám kisebb ütemben, de tovább növekedett. A keresztségek száma 678 főről (1950) 434 főre csökkent 1952-re. Az alacsonyabb ütemben megvalósuló taglétszámbővülés a negyvenes évek második felében szervezett evangélizációk utóhatásának tudható be. Ezt követően taglétszámcsökkenést és a keresztségek számának gyors visszaesését figyelhetjük meg. Az előbbi üteme 1956 és 1965 között felgyorsult a Buday-féle szakadás (1956/1957), a névleges tagok törlése, a külvilág felé irányuló missziós erőfeszítések korlátozottsága következtében, illetve a gyülekezetek a társadalmi viszonyok változására sem a legszerencsésebben reagáltak. A felekezetben helyi szinten erős befolyással rendelkeztek a „tanulás-ellenes” személyek. Egyes gyülekezetekben kizárást, vagy fegyelmi eljárást vonhatott maga után a moziba, színházba, presszóba-járás, vagy a „divatos öltözet”. A kádári konszolidáció, a falusi-tanyasi életforma szétverése, a falusi lakosság városba, különösen nagyvárosba (elsősorban Budapestre) költözése szintén tagvesztéssel járt. A felekezet 1965 és 1971 között politikai okok miatt 5800 főt jelentett taglétszámként, de ténylegesen a Négyesi-féle szakadás, és a hitehagyások miatt alacsonyabb lehetett, amit tükröz, hogy 1972-ben 5485 főt regisztráltak. Az 1970-es évek elején stagnálást, sőt kisebb taglétszámbővülést tapasztalhattunk. Okaként a gyülekezeti élet megszilárdulását, az aktív lelkigondozói munkát, illetve a korábbi szakadár mozgalmakból visszatértek csoportját említhetjük meg. Az Egervári-féle szakadás viharai nagymértékben hozzájárultak a taglétszám zuhanásához (5485 főről 3573 főre) az 1975 és 1986 közötti években. (1. diagram; 2. diagram)

Az egyház életére hatottak még az olyan társadalmi változások, mint a migráció. Az alföldi falvakból, kisvárosokból sok adventista a nagyobb városokban, elsősorban Budapesten és környékén telepedett le. A felekezet belső növekedése tehát ezekben a régiókban érvényesülhetett leginkább. Egy-egy régió kiemelkedő teljesítményének háttérében még egy-egy jobb képességű lelkész tevékenysége, vagy egy népesebb generáció lokális keresztsége is állhatott.

A Hetednapos Adventista Egyház (bel)missziójának központját továbbra is a két alföldi, valamint a közép-magyarországi régió gyülekezetei alkották. A közép-magyarországi – elsősorban budapesti – gyülekezetek missziós eredményei a migráció következtében egyre nagyobb részt foglaltak el a felekezet életében. A fővárosi gyülekezetek azonban a taglétszámukhoz viszonyítottan kisebb arányban kereszteltek, amely egyben az integrációs képességük korlátozott voltát is jelezte. Másrészt az egyházszakadások (1956, 1965/1966, 1975/1976) is az itteni gyülekezeteket viselték meg leginkább.[13] A dél-alföldi régió missziós eredményeinek aránya csökkenő tendenciát mutatott.[14] Az Észak-Alföldre pedig a hektikusság a jellemző. Így például 1956-1958-ban 37%-ot, 1966-1974-ben 28%-ot, 1984-1989-ben 28%-ot értek el a térség gyülekezetei a megkereszteltek körében, míg 1951-1955, 1959-1965, 1975-1983 között 20-21%-ot. Az Alföldet sújtó migrációs folyamatok ellenére a kelet-magyarországi régiók adják az egyházhoz csatlakozók 46-54%-át a hatvanas évek végétől napjainkig, amely elsősorban Békés (12%-19,3%) és Szabolcs-Szatmár(13,4%-19%) megyének köszönhető elsősorban. Az erőltetett iparosítás következtében Borsod-Abaúj-Zemplén megye ipari városai is a migráció célpontjainak számítottak. A térség nagyvárosai azonban nem tudták integrálni az odaköltöző adventistákat, és ezért nem profitáltak belőle gyülekezeteik.[15]

A fővárosi gyülekezetekhez hasonló ütemben emelkedett a többi nagyváros gyülekezeteinek keresztségi arányszáma. Az 1970-es évek második felétől kezdve a rendszerváltozásig a keresztségek közel 25%-a innen

származik. Minden második gyülekezeti tag nagyvárosi gyülekezetben (Budapesttel együtt) merítkezett be a rendszerváltozás előtti években. A kisvárosi gyülekezetek keresztségi hányada 31-41% között mozgott hektikusán. A falusi közösségek missziós eredményei a hetvenes évek második felétől tartósan 20%-ra, vagy ez alá süllyedt. 3. diagram A népevangélista mozgalom megszűntetése, a falusi adventista fiatalok városba költözése, valamint a régi tiszántúli „bibliás” református kisparaszti réteg eltűnése a falusi adventista misszió társadalmi feltételeit gyengítette meg. Eredményeként számos gyülekezet szűnt meg a kommunista diktatúra évtizedeiben.

A kényszerű befelé fordulás eredményeként az adventista háttérből érkezők aránya fokozatosan emelkedett. Az 1966-1983 közötti időszakban már az egyházhoz csatlakozók háromötöde adventista szülő(k) gyermeke volt. (1. táblázat) Az 1967. évi felmérés szerint is 3,5-szeresére (10,3%-ról 36,7%-ra) emelkedett az ötvenes évek elejétől másfél évtized alatt az adventista háttérűek aránya. (3. táblázat) A nem adventista háttérből érkezettek között a hetvenes évek második felétől kezdve a katolikusok megoszlása dinamikusan nőtt, és közel azonos értéket mutat a katolicizmus népességben betöltött arányával. A reformátusság aránya csökkent, sőt a hatvanas évek második felétől kezdve tartósan 40% alá esett, de még így is kétszerese a társadalomban betöltött arányszámuknál. Az evangélikus háttérűek aránya a nyolcvanas évek elejéig 6-13% közötti érték között maradt, amely meghaladta a lutheránusok társadalomban betöltött hányadát. Az adventista misszió másik jellemzője volt, hogy a felekezet nélküliek növekvő taborát nem érte el arányaiban. (2. táblázat) Az 1967-es adventista felmérés a református háttérűek esetében jelentős eltérést mutat a 2006. évi felméréshez képest az 1951 és 1965 közötti évekre vonatkozóan. Mindkét adat az 1945-1950 közötti időszakhoz viszonyítva a református háttérűek arányának visszaesését jelzi. Az 1967-es adatok szerint folyamatos visszaesés tapasztalható. Ezzel szemben a 2006. évi felmérés az ötvenes évek első felében radikális esést fejez ki, amelyet az ötvenes évek végén, hatvanas évek első felében kisebb emelkedés követ. Az 1945-1950-es évekhez viszonyítva azonban mindkét felmérés hasonló tendenciát érzékelt az egyes felekezetekre vonatkozóan. (4. táblázat)

Az adventista egyházhoz csatlakozók között csökkent az egyház tanítása szerint vallásosak aránya (52,8%-ról 40,4%-ra), de még így is lényegesen meghaladta az országos adatokat. [16] Vallásosnak lenni szolid ellenzékiiséget jelentett ebben az időszakban, és a gyülekezetekben megtartott evangélizációs előadásorozatokra inkább a vallásos, vagy a vallás iránt erősen érdeklődő emberek mentek el. A különböző egyházak aktív tagjai a társadalmi, politikai nyomás következtében szoros kapcsolatba kerültek egymással, és ennek következményeként fogható fel részben az egyházián vallásos személyek magas aránya az adventizmushoz csatlakozók körében.

Az adventistákhoz nem vallásos háttérből megkeresztelkedettek aránya az ötvenes években meghaladta a 20%-ot, és a nyolcvanas évek közepéig 21-26% között mozgott (kivéve az 1966-1974 közötti időszakot). [17] A maguk módján vallásosak aránya mindvégig 24-30% között ingadozott (kivéve 1966-1974 közötti időszakot), amely a vizsgált korszak egészében alacsonyabb értéket jelentett a társadalomban tapasztaltaknál. [18] (4. diagram) A vallásosság módja felekezetenként változott. Továbbra is a református egyházat elhagyók a leginkább egyházián vallásosak (39-50%), sőt arányuk 1956-1958 és 1975-1983 között a 60%-ot is elérte. A katolikusok esetében kisebb számot (32-45%, kivéve 1951-1955 között) tapasztalunk, de még így is meghaladta a társadalomra jellemző mértéket. A maguk módján vallásosak aránya is magasabb volt a reformátusok köréből érkezettek között. Ezzel párhuzamosan a katolikusoknál nagyobb volt a hitüket nem gyakorlók aránya (kivéve 1951-1955, 1966-1974). A katolikusok jobban tolerálták a buzgóbb híveik kegyességi gyakorlatát, mint a reformátusok. Az utóbbi egyház felső vezetése – állami nyomásra – éppen a korábbi belmissziós attitűddel rendelkező réteg visszaszorítására törekedett. Így a leginkább elkötelezett egyházián vallásos rétegből csatlakoztak többen a különböző szabadegyházi közösségekhez, köztük az adventistákhoz. (5. diagram; 6. diagram)

Nem csupán a Hetednapi Adventista Egyház „korosodása”, hanem a fentebb említettek eredménye is a harmadik generációs adventisták arányának emelkedése (7,1%-ról 30-32%-ra) az ötvenes évek második

felében. Sőt a hatvanas évektől kezdve mérhetővé vált a negyedik generáció (1959-1965: 1%, 1966-1974: 8%, 1975-1983: 10%, 1984-1989: 7,7%). Ez-zel párhuzamosan a nyolcvanas évek elejére 40-45%-ról 28,8%-ra csökkent az első generációs adventisták aránya. A második generációs adventisták aránya szintén csökkenő tendenciát mutatott (50%-ról 18,1%-ra), és összességében 30-40%-ot képviselt a korszak nagy részében. Az ötvenes években még 24-34% lehetett a családjukkal együtt, vagy kisebb időeltéréssel korábban/később megkeresztelkedettek, illetve a vegyes (egyik fél adventista) házasságokból érkezettek aránya. Ez az arány a hatvanas évektől kezdve 10% körüli értékre csökkent. Vagyis a felekezet már kevésbé tudta a családok egészét megszólítani, illetve a vegyes házasságokban felnevelkedett gyermekek többsége nem integrálódott a felekezet életébe.

A tagság *szociológiai összetételéről* a fent említett 1967-es felmérés alapján rendelkezünk pontos információkkal. A kérdőívet 4612 fő töltötte ki.[19] A rendelkezésünkre álló adatokat összevetjük az 1968-as nazarénus felméréssel, és a társadalomra vonatkozóan pedig az 1970. évi népszámlálási eredményekkel.[20]

A Hetednapos Adventista Egyház Magyarországon 1967-ben elnőiesedett felekezet volt, mert tagjainak 74,4%-át (3433 fő) nők alkották, amely jelentősen meghaladta a nazarénus felekezetben (tagjainak 68,4% nő) tapasztaltakat. A vallásosokat sújtó társadalompolitika erősen érezte magát az adventista közösségen belül, ami különösen a diplomások és az érettségizettek alacsony arányában mutatkozott meg. A magyar társadalomban 1970-ben a megfelelő korú népesség 4,2%-a diplomás és 15,5%-a érettségizett volt, míg az adventista egyházon belül a tagság 6,2%-a tette le az érettségit, és mindössze 1,2% rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Az alacsony arányszámhoz nagymértékben hozzájárult a felekezet elöregedettsége (tagság 46,4% hatvan év feletti volt), de a társadalomban még a hatvan év feletti körében is magasabb a fenti két iskolai végzettséggel rendelkezők aránya (a hatvan év feletti 5-6%-a érettségizett, 2-2,3%-a volt diplomás). A nazarénusok körében árnyalatnyival magasabb az érettségivel (7%) rendelkezők aránya, de a diplomások száma csupán 14 főt (0,4%) tett ki 1968-ban. A társadalomban tapasztaltakhoz hasonlóan az adventisták körében is a férfiak számítottak iskolázottabbnak. Az adventista férfiak 2,6%-a rendelkezett diplomával (társadalomban 6,4%), és 10,6%-a érettségivel (társadalomban 17,8%). Az adventista nők esetében ez az érték 0,7% illetve 4,7% (társadalomban 2,3%, illetve 13,5%). A 7-9 elemi a hívek 30,1%-a végezte el (nőknél 26,9, férfiaknál 39,4%), amelyet az összehasonlíthatóság kedvéért tekintsünk nyolc általános iskolai osztálynak. A társadalomban a nyolc általános iskolai osztályt már a megfelelő korú népesség 51,3%-a fejezte be (nők 47,9%, férfiak 55,1). A nazarénusoknál is a nyolc általános iskolai osztályt végeztek (ebben benne vannak a négy polgári osztályt végeztek is) aránya szintén magasabb (39,2%) az adventistákénál. Ez is csupán részben magyarázható a felekezet elöregedésével mivel a lakosságban is a hatvan év feletti 14-18%-a elvégezte a nyolc általános iskolai osztályt. Az adventisták relatív többsége csupán a hat elemi járta ki (44,8%), ahol a nő-férfi arány megegyezik a tagságban elfoglaltakkal. Elég magasnak tekinthető (21,8%) az 1-4 elemivel rendelkezők száma. Mindössze 112 fő (2,4%) nem végzett el egyetlen általános iskolai osztályt sem, amely meghaladja a társadalomban mértéket (1,9%). Az adventista férfiak 1,8%-a (társadalomban 2,5%), a nők 2,6%-a (társadalomban 2,3%) gyakorlatilag nem járt iskolába. A nazarénusok esetében csupán 4-6 elemi osztályt a tagságuk 40,4%, illetve a 0-3 osztályt pedig 20,4% végezte el, amely szintén meghaladja a társadalmi adatokat.

A tagság kétharmada (66,55%) házas, minden ötödik özvegy volt. Utóbbiak 95%-a nő. A hajadonok, nőtlenek mindössze 9,38%-ot tettek ki, akiknek 20%-a férfi. A 10% alatti arányszám magyarázatául a gyülekezet fiataljainak/gyermekének elvesztése mellett a felnőtt keresztséget tekinthetjük. Az egyedülálló nők négyszeres száma problematikus a társválasztás terén, mivel 75%-uk nem adventista házastárs, vagy az egyedüllét között választhatott. Az elváltak aránya elhanyagolható (3,61%), meghaladta a társadalomban tapasztaltakat. A nazarénusok esetében a házasságban élők aránya lényegesen alacsonyabb (58,9%) az adventistákénál, míg az özvegyeké néhány százalékkal magasabb (23,5%). A hajadonok/nőtlenek aránya lényegesen nagyobb volt a nazarénusoknál (15,4%), amelynek oka az életkori adatokat figyelembe véve az lehetett, hogy a nazarénusok esetében a más felekezetűekkel való házasság tilalma miatt alacsonyabb volt a „vegyes házasságban” élők aránya. A nazarénusok körében a szigorú erkölcsi elvek miatt az elváltak aránya is

alacsonyabb (2,2%). A társadalomban mért adatok több területen (15 évnél idősebb lakosok) eltérnek a fentebbi két kisegyháztól[21], amelynek részben az életkori megoszlásban lévő különbségek lehetnek az okai. A szabadegyházi típusú közösségekhez tudatos döntés révén lehet csatlakozni, ezért az adott felekezethez tartozó családokban felnövő gyermekek általában 15 és 30 éves korukban keresztkelnek meg. A korlátozott hitegyházi tevékenység miatt nem adventista háttérből érkezettek aránya lényegesen csökkent 1950 után, és a társadalmi nyomás miatt a hitegyházak száma emelkedett, amely elsősorban a fiatal és a gazdaságilag aktív középkorostályt érintette. Így a 15 és 30 év közöttiek aránya a társadalomban mérteknél lényegesen alacsonyabb, míg az idősebb korosztályé magasabb volt a két vallási entitásban. Következésképpen a hajadonok/nőtlenek alacsonyabb és az özvegyek magasabb aránya.

A Hetednapos Adventista Egyház a hatvanas évek második felében előregedő közösséggé vált. Tagságának 46,4%-át hatvan év felettek alkották. Csaknem ugyanekkora (45,2%) a középkorostály (30–60 év), amelyen belül az idősebb generáció (31-40 év: 10,8%, 41-50 év: 15%, 51-60 év: 19,4%) jelentősebb hányadot alkotott. A fiatalok (30 év alatt – 7,6%) elhanyagolható arányban képviselték magukat. A nazarénusok esetében az idő és a fiatal korostály valamivel magasabb (49,3%, illetve 7,6%), míg a középkorostályé alacsonyabb (40,3%). A nazarénusok körében a 30 év alattiak nagyobb aránya a magasabb nazarénus gyermekszámmal állhat összefüggésben. A szabadegyházi jelleg következménye, hogy a társadalomban a fenti vallásközösségekhez viszonyítottan magasabb a 30 év alattiak, és alacsonyabb a 30-60 év és a 60 év felettek aránya.[22]

Az életkori adatokból következik, hogy a tagság közel kétharmada (64,4%) nyugdíjas. A nőknek pedig 79,1%-a nyugdíjas korú. Az adventisták az alacsonyabb társadalmi rétegből kerültek ki, amit tükröz, hogy a munkaviszonnyal rendelkezők fele betanított munkás (adventisták 2,9%-a), segédmunkás (5,9%) és mezőgazdasági termelőszövetkezeti tag. A társadalmilag előnyösebb helyzetben lévő szakmunkások (9%) a dolgozók negyedét alkották. Az adventisták töredéke volt értelmiségi, irodai dolgozó (3,3%), illetve „önálló” (2,4%). Az értelmiségiek, vezetők és a középszintű szakemberek között a férfiak száma kétszer meghaladta a nőké. Hasonló arányok figyelhetők meg a szakmunkások (64%-36%), termelőszövetkezeti tagok (71,5%-28,5%), „önálló” (73,2%-26,8%) között. Nők javára van eltérés az irodai dolgozók (86,2%-13,8%) esetében. Bár a betanított munkások (62,5%-37,5%) és a segédmunkások (58%-42%) között magasabb a nők aránya, de az országos átlaghoz képest a férfiak túlréprezentáltak. A nazarénus gyülekezeti tagok körében valamivel alacsonyabb az eltartottak aránya (háztartásbeliek a tagság 31,9%-át, nyugdíjasok 18,2%-át képezték). A nazarénusok között történelmi okokból nagyobb a falusiak hányada, amelynek eredménye, hogy tagságuk (16,1%) a mezőgazdaságban meghaladta az adventisták arányát.[23] A nazarénusoknál az iparban és az építőiparban (24,5%), valamint a szellemi munkát végzők (3,8%) aránya is túllépte az adventistákét.[24] Az egyéb kategóriába a nazarénusok 4,3%-a került. A két kisegyház adatainak a népszámlálási eredményekkel történő összevetése az eltérő adatfelvételi mód miatt problémás. Mindkét felekezetben a foglalkoztatottak körében a szellemi munkát végzők aránya elmarad a társadalmi átlagtól. A lakosság körében ez az érték már 24,6%, míg a nazarénusoknál 13,3%, az adventistáknál 9,3%. Mindkét felekezetben bizonyíthatóan magasabb a foglalkoztatottak körében a mezőgazdasági szektorban dolgozóké, mint a társadalmi átlag (24,7%). Az adventistáknál ez az érték kb. 29%, a nazarénusoknál pedig 33% volt.

Az adventisták 59,34%-a az 1967-es kategórizáció alapján városban élt. Többségük faluban, vagy annál kisebb településen (1394 fő – 30,23%). Jelentős hányadot tett ki a községekben (17,28%) és a kisközségekben (11,83%) élők aránya. A városiak csaknem fele budapesti (749 fő – 16,24%). Hasonló arányban élnek még 35000-100000 közötti (15,85%) városokban. A kisvárosokban és az öt megyei jogú városok adventistáinak száma elhanyagolható (200 – 4,33%, 173 – 3,75%).

A hatvanas években megkeresztelkedettek életkoráról megbízható adataink vannak. Minden ötödik bemenő hatvan év feletti (19,5%) volt. A bemenők közel fele (43,7% – 30-55 év) középkorúak számított; fele a nyugdíjas korhoz közel állt. Hasonló százalékban találunk 30 év alattiakat (43,6%), akiknek felét 20 év alattiak (keresztelendők 20%-a) alkották. Az egyház előregedését a bemenők számának

csökkenése mellett a kedvezőtlen kormegoszlás is elősegítette.

Az adventista misszió társadalmi bázisa a nyolcvanas évek második felében

A felekezet konszolidációja a '80-as évek közepére fejeződött be, amely lehetőséget teremtett arra, hogy az ország politikai, társadalmi helyzetének változását kihasználva erősödjön a missziói aktivitás. A politikai enyhüléssel párhuzamosan a szabadegyházi entitásokban az egyházi választásokon a korábbi egyházvezetőket a gyülekezeti tagok számára elfogadható személyekre cserélték le. A Hetednapi Adventista Egyházban erre 1984-ben került sor. Az új adventista egyházvezetés nemzetközi kapcsolatait bővítette, amelynek eredményeként a felekezet lelkészei külföldi továbbképző szemináriumokon vettek részt, illetve külföldi adventista vezetők tartottak előadásokat lelkészeknek, gyülekezeti tisztviselőknek, amely növelte a hitéleti tevékenység minőségét és intenzitását. Az 1980-as évek végén a felekezet célkitűzései misszió és egyházközpontúak voltak. Jelentős fejlődést tapasztalhattunk az egészségnevelés területén. A Hetednapi Adventista Egyház által kifejlesztett ötnapos dohányzás leszoktató, illetve testsúlycsökkentő tanfolyamot több lelkész államilag elismert „bizonyítvánnyal” vezethette. A kiadott könyvek száma is radikálisan emelkedett. 1986-ban 10 hónap alatt 19 kiadvány jelent meg. 1983-tól a könyvhéten és karácsony előtti időszakban több városban az imaház előtt, illetve közterületeken árusíthatták a gyülekezet tagjai a felekezet könyveit. Az ifjúsági élet területén jelentős előrehaladásnak tekinthetjük, hogy 1985-től egyhetes országos ifjúsági táborokat szerveztek, és 1986-tól 14 év alattiak részére külön táborozásokat tartottak. A magyarországi adventista közösség is csatlakozott a világegyház missziós programjaihoz – 1000 napi aratás (1983-1985), Aratás '90 (1985-1990) –, de megvalósításának lehetőségei korlátozottak voltak. A felekezet teljesen szabadon 1989-től végezhetette hitelesítő tevékenységét.[25]

A nyolcvanas évek közepén tovább folytatódott a felekezet taglétszámának csökkenése, és 1987-re 3573 főre esett vissza. Az 1986. évi 858 fős taglétszámcsökkenés háttérében a Hetednapi Adventista Egyház tagnyilvántartásban szereplő, de gyakorlatilag az Egervári-mozgalom hitelé-tében részt vevők törlése állt. Az 1988. évben a tendencia megfordult és 26 főnyi tagbővülést figyelhetünk meg, amelyet 1989-ben ugrásszerű emelkedés követett (3573 főről 3958 főre). A keresztségek/tagfelvételek száma a korábbi 100-150 főről 453 főre nőtt, amelynek háttérében az *Aratás Budapest*[26] keresztségi eredményei mellett az Egervári csoporthoz tartozók egyházhoz való visszatérése, illetve rehabilitációja állt. (1. diagram; 2. diagram)

A felekezet aktívabb missziós tevékenysége a nyolcvanas évek második felében érzékelhető változást eredményezett az új tagok társadalmi háttérében. Az *Aratás Budapest* program hatására emelkedett a fővárosi gyülekezetekben keresztkedettek aránya a kisvárosi, valamint a falusi gyülekezetek rovására. (3. diagram) Jelentősen bővült a nem adventista háttérből érkezettek aránya (54,1%), amely a katolikus (20,9%-ról 31,6%-ra) és a református (13%-ról 20,5%-ra) vallásból csatlakozók hányadának emelkedésével párhuzamosan történt. A nem adventista háttérből érkezettek vizsgálva tovább emelkedett a katolikus (58,3%-ra), és csökkent a református (37,9%), valamint az evangélikus (2,3%-ra) áttérők aránya. A katolikusoké ezzel csaknem elérte a társadalmi átlagot. A református áttérőké 1,8-szor meghaladta a lakosságban betöltött arányszámot. Az egyházasan vallásosak aránya tovább csökkent (40,4%-ra), de még 2,5-szerese volt a magyar társadalomban tapasztaltaknak. A vallásukat nem gyakorlóké pedig lényegében a társadalmi átlagnak megfelelő értékre (33%-ra) emelkedett.[27] Vallásosság módjával kapcsolatosan a katolikus és a református áttérők körében hasonló tendenciákat figyelhetünk meg. Csökkent az egyházasan vallásosak aránya (38,5%-ra, illetve 39,3%-ra), míg a vallásukat nem gyakorlóké nőtt (35,9%-ra, illetve 29,6%-ra). (5. diagram; 6. diagram) A fentiek következménye az első generációs adventisták arányának bővülése (28,8%-ról 43,3%-ra), míg a kettő és a több generációs adventisták esetében csökkenést tapasztalhatunk. Különösen igaz a második generációs adventistákra (29,7%-ról 18,1%-ra).

A Hetednapi Adventista Egyház társadalmi viszonyaira vonatkozó statisztikai adatokról 1989-ből rendelkezünk, amely révén bepillantást nyerünk a 40 éves kommunista diktatúra hatására. A tagság társadalmi megoszlásáról a felekezet Dunamelléki Egyházterületéről kapunk adatokat.[28] A gyülekezeti tagok 70,76%-a (1227 fő) nő volt. A felekezetben a hatvanas évekhez viszonyítva tovább folytatódott az előregedési tendencia. Az egyházterület tagságának közel 60%-a (58,3%) 60 év feletti volt. A fiatalok aránya (30 év alatt) nőtt az 1960-as évekhez viszonyítva, de nem érte el a 10%-ot (9%). Így a közép korosztály gyengülését regisztrálhatjuk. Az előregedés nőknél előrehaladottabb volt, mivel 62%-uk idős (férfiak esetében 49,7%), míg csupán 7,2%-uk fiatal (férfiak esetében 13,5%). A tagság átlagéletkora 60 (nők 62, férfiak 57) év. A gyülekezeti tagok relatív többségét a 1940-es és 1950-es években keresztelkedtek (42%) alkották. Az idősebb generáció elhalálkozásának tudható be, hogy az alacsony keresztségi eredmények ellenére minden ötödik gyülekezeti tag a '80-as években (21%) merítkezett alá. Valamivel kisebb (15,6%) arányban szerepelnek az 1970-es esztendőkből a felekezethez csatlakozók. A második világháború előtti befolyását sem tekinthetjük elhanyagolhatónak (9,7%). A hatvanas évekhez hasonlóan a rendszerváltozás előtti esztendőkből is a bemerítkezők 42%-át 30 év alattiak tették ki. A férfiak vallás iránti érdeklődése emelkedett, mert a keresztelendők 40%-át alkották. Az *Aratás 90* hasonló eredményeket hozott a Tiszavidéken a 30 év alatti (43,8%), illetve a férfi alámerítkezők között (42%).

Összegzés

A Hetednapi Adventista Egyház közjogi és vallásszabadsági helyzetének alakulása kihatással volt a felekezet hitelesítő tevékenységére és társadalmi összetételére. A második világháborút követő vallásszabadság a taglétszám gyors emelkedését eredményezte, és az új tagok nagy többségét nem adventista háttérűek alkották. A népevangélista, valamint a könyvterjesztő mozgalom hatásának tudható be, hogy falusi gyülekezetek keresztségi eredményei jelentős mértékben emelkedtek. Az adventizmus leginkább a tiszántúli egyháziánál vallásos kálvinisták körében „hódított”.

A kommunista diktatúra vallásellenes egyházpolitikája és az ország életében bekövetkező gyors társadalmi változások az adventista egyház életére is hatottak. A keresztségek számának esése, a hitehagyások és az egyházszakadások eredményeként a taglétszám felére esett vissza. Az új tagok körében jelentős mértékben növekedett az adventista családból érkezettek aránya. Ha a nem adventista háttérből érkezettek nézzük, akkor csökkent a református, és bővült a katolikus áttérők aránya.

A nyolcvanas évek második felének politikai enyhülése kedvezett az adventista hitelesítés „újraindításának”, illetve a felekezet szervezete is konszolidálódott. Eredményeként a taglétszám bővült. Az új tagok körében emelkedett a nem adventista háttérűek aránya. Folytatódott a nem adventista háttérből érkezők esetében a reformátusság térvesztése, illetve a katolikusok térnyerése. A reformátusság a lakossági arányánál jóval nagyobb veszteséget szenvedett. A katolikusok veszteségi rátája a vizsgált korszak végére érte el a társadalmi súlyuknak megfelelő értéket. A kommunista időszakban csökkent az egyháziánál vallásosak, és emelkedett a nem vallásos áttérők aránya. A szocialista szekularizáció nyomán a társadalom „elvallástalanodása” gyorsabban történt, ezért az új adventisták körében az egyháziánál vallásosak aránya háromszorosan is meghaladta lakosság körében tapasztaltakat. A korszak hatásának tudható be a történelmi egyházakhoz hasonlóan a felekezet előregedése, illetve tagságának aluliskolázottsága.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K68299. számú pályázat támogatásával készült.

---

[1] A kisegyházak Horthy-korszakban való helyzetéről átfogó tanulmányokra: Fazekas Csaba: Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban. Bp., 1996.; Szigeti Jenő: A kisebb protestáns egyházak. In: A magyar protestantizmus, 1918–1948. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Bp., 1987. A hetednap Adventista Egyház két világháború közötti történetéről ld. Szigeti Jenő: Fejezetek a H. N. Adventista Egyház magyarországi történetéből. Bp., 1985.

[2] B.M. 250105/1945. VI. 3. leirata. (másolat – Adventista Irrattár, Pécel)

[3] 6720/1946 M.E. rendelet. (másolat – Szigeti Jenő gyűjteménye)

[4] Rajki Zoltán: A H. N. Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon. Bp., 2003. (továbbiakban: Rajki, 2003.) 18-45. p.; Bihari Csaba: A Hetednap Adventista Egyház 1945 és 1950, illetve 1950 és 1956 közötti magyarországi missziótörténetének összehasonlító analízise. In: *ATF Szemle*, 2006. 2. sz. 35-51. p.

[5] A Hetednap Adventista Egyház 2006. évi felmérése alapján készült saját szerkesztés.

[6] A Hetednap Adventista Egyház 2006. évi felmérése, valamint a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján készült saját szerkesztés. 2001. évi népszámlálás 26.p. A népesség adatai kiemelt vallások, felekezetek szerint. Bp., 2004. 10. p.

[7] A Hetednap Adventista Egyház 1967. évi felmérése alapján készült saját szerkesztés.

[8] A Hetednap Adventista Egyház 1967. évi felmérése alapján készült saját szerkesztés.

[9] Tomka Miklós: A vallás változása Magyarországon. In: *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Szerk.: Lovik Sándor – Horváth Pál. Bp., 1990. (továbbiakban: Tomka, 1990.) 275-276. p.

[10] Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 2003. 309-313, 350-352. p.; Kádár Imre: Egyház az idők viharában. Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és az ellenforradalom idején. Bp., 1957. 189-256. p.; Dezséri László: Nyílt levél az evangélikus egyház ügyében. Bp., 1948.; Éliás József: A káriszmatikusság világpere és a reformáció. H.n., é.n.; Dobos László Gábor: Belmissziói és szociális irányzatok a protestáns egyházakban és vallásos szervezetekben. In: *A magyar protestantizmus, 1918–1948*. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Bp., 1987. 263-313. p.

[11] A csendes istentisztelet esetén nem lehetett prédikálni, csupán közös éneklés, ima és felolvasás volt engedélyezve.

[12] Rajki, 2003.

[13] A budapesti gyülekezetek keresztségi aránya a következő volt az egyes időszakokban: 1921-1944: 27,5%, 1945-1950: 10,6%, 1951-1955: 18,3%, 1956-1958: 19,4%, 1959-1965: 18,6%, 1966-1974: 17,6%, 1975-1983: 20,5%, 1984-1989: 25,6%, 1990-1998: 16,4%, 1999-2005: 17,4%.

[14] A dél-alföldi régió gyülekezeteit nem csupán a migrációs folyamat gyengítette, hanem az Egervári-mozgalom is jelentős veszteségeket okozott több gyülekezet életében (pl. Békés, Gyula, Kamut, Nagyszénás), illetve több helyi közösség egésze kiszakadt a felekezetből (pl. Elek, Vésztő).

[15] Borsod-Abaúj-Zemplén megye 4,6%-8,5%-kal részesedett a felekezet keresztségi eredményeiből. Gyakorlatilag nem változott az 1921-1950 közötti évekhez képest.

[16] Tomka Miklós adatai szerint 1980-ban a lakosság 10,6%-a, 1983-ban 9,5%-a tartozott ehhez a kategóriához. Tomka, 1990. 282. p.

[17] A felmérések szerint 1984-ben a lakosság 29,1%-a nem gyakorolta a hitét. Tomka, 1990. 282. p.; Földvári Mónika: Gondolatok és adatok a vallásosság alakulásáról. Szekularizációs elméletek pro és kontra. In: Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére. Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged, 2007. (továbbiakban: Földvári, 2007.) 275-276. p.

[18] Tomka, 1990. 282. p.; Földvári, 2007. 276. p.

[19] Az 1967-es felmérést Manchin Róbert és Szigeti István dolgozta fel.

[20] Palotai Sándor – Szigeti Jenő: A nazarénusok. Bp., 1969.

[21] A társadalomban 1970-ben a 15 évnél idősebb lakosok körében a hajadonok/nőtlenek aránya 20,7%, a házasoké 66,7%, özvegyeké 9,5% és az elváltaké 3%.

[22] A magyar társadalomban 1970-ben a 0-29 év közöttiek aránya 44,7%, a 30-59 év közöttieké 38,3% és a 60 év felettieké 17%.

[23] A nazarénusok 13,2%-a termelészövetkezeti, 1,1%-a állami gazdaságban, 1,4%-a önállóan tevékenykedett, és az egyéb gazdálkodók aránya 0,5% volt.

[24] A nazarénusok 18,8%-a iparban, 2,7%-a építőiparban dolgozott. A kisiparosok aránya 3%-ot tett ki.

[25] Rajki, 2003. 160-169. p.

[26] Az *Aratás Budapest* evangélizációs kampány során az amerikai Mark Finley egy hónapos előadássorozatot tartott hetente öt alkalommal 1989 őszén a Kertészeti Egyetemen 1000-1600 fő jelenlétében, amelynek eredményeként 100 fő felett csatlakoztak a Hetednapos Adventista Egyházhoz. Bővebben ld. Rajki, 2003. 168-169. p.

[27] Tomka Miklós adatai szerint az emberek 1984-ben 14,6%-a és 1986-ban 12%-a tartozott az egyházián vallásos kategóriába, míg 1984-ben a lakosság 29,1%-a, 1986-ban a 28,9%-a 1991-ben a 31,2%-a nem gyakorolta a hitét. Tomka, 1990. 282. p.; Földvári, 2007. 275-276. p.

[28] A Dunamelléki Egyházterület a Dunántúl megyéi mellett magában foglalja Budapestet, Pest, Bács-Kiskun, Nógrád megyéket, illetve Heves megye egy részét.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

9.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVIII

Bolvári-Takács Gábor: Takács Béla rendőrségi legációja 1949-ben

Takács Béla (1930-1997) református lelkész, múzeumigazgató, a néprajztudomány kandidátusa, a magyar református egyházművészet kiemelkedő kutatója volt. Iskoláit 1941-1949 között a Sárospataki Református Főiskola Gimnáziumában végezte, majd a Teológiára iratkozott be. 1951-ig volt pataki teológus, az intézmény bezárása után Debrecenben fejezte be tanulmányait, 1954-ben. Ezután a debreceni Nagykönyvtárban segédlelkész, majd 1958-tól 1973-ig a sárospataki református gyűjtemény múzeumigazgatója. 1973-1994-ig a Debreceni Református Kollégiumban látta el ugyanezt a munkakört.

Irathagyatékában maradt fenn az alább közölt dokumentum, amely az 1949. évi karácsonyi legációjának sajátos eseményeit tanúsítja. Történt ugyanis, hogy mint I. éves teológust, Karcsán a rendőrség, engedély nélküli kéregetés címén, előállította, majd kihágási eljárás indult ellene, amelyről őt nem is tájékoztatták. Az 1950. évi, a „felszabadulás” ötödik évfordulója alkalmából meghirdetett közkegyelem alapján az eljárást megszüntették, és csupán ekkor, az erről szóló értesítés kézhezvételekor szerzett tudomást az őt feljelentő bodrogi rendőr cselekedetéről.

Takács Béla 1996-ban, a halála előtti évben, rövid elbeszélés formájában papírra vetette az ügygel kapcsolatos emlékeit. A kézirat *A pataki diákvilág anekdotakincse* című kiadvány számára készült, de az anekdota-terjedelmet meghaladó hosszúsága miatt végül a kötetbe nem került bele.^[1] Az eljárást megszüntető végzéssel együtt most e kéziratot is közzétesszük.

A dokumentum és a visszaemlékezés szemléletesen példázza az állami szervek egyházellenességének kibontakozását, amely a kommunista párt hatalomra kerülése és a szovjet típusú államszervezeti modell kialakulása után, az 1940-50-es évek fordulóján – Mindszenty József 1949. februári elítélése, és az MDP Központi Vezetőségének 1950. júniusi, a klerikális reakció elleni harcról szóló határozata közötti időszakban – a magyar társadalmi-politikai közéletet jellemezte.

Az iratot a korabeli helyesírás szerint szöveghűen közöljük, a visszaemlékezésben is csupán a gépelési hibákat javítottuk ki. A szükségesnek ítélt megjegyzéseket lábjegyzetben adjuk meg.

DOKUMENTUMOK

I. Végzés Takács Béla rendőrhatalósági ügyéről

A rendőrség sátorlajújhelyi városi és járási kapitánysága, mint I. fokú rendőri büntetőbíró.^[2]

Sátorlajújhely, Dózsa György-u. 19. Telefon: 15. Postafiók: 37.

1949. kih. 2288/1. szám.[3]

Tárgy: *Takács Béla Sárospatak Árpád u. 52-i lakos kihágási ügye.*

V é g z é s

Takács Béla Sárospatak Árpád u. 52-i lakos ellen eng nélküli kéregetés miatt fenti szám alatt folyamatba tett kihágási eljárást a Rbsz.[4] 151.§. 2. pontja alapján megszüntetem. Elrendelem az eljárás folyamán lefoglalt ... jogos tulajdonosának való visszaadását, elkobzását, értékesítését a ... sz.r. ... §-a alapján, megsemmisítését a Btk.[5] 61. §-a alapján azzal, hogy az értékesítésből befolyó összeg teljes egészében az államkincstárt illeti.[6]

Sértettet kártérítési igényével a 9405/1950. B.M. sz. rendelet I. rész 7. bekezdése alapján polgári perre utasítom.

M e g o k o l á s

Terhelt a vád tárgyává tett kihágási cselekményt 1949. XII. 26 követte el, így az a felszabadulás ötödik évfordulója alkalmából gyakorolt közkegyelmi rendelkezés[7] 11. §-a alapján kegyelem alá esik és mivel a Rbsz. 151. §. 2. pontja szerint a kegyelem az eljárás folytatását kizárja, az eljárást meg kellett szüntetni.

Miután a kegyelem az eljárás során lefoglalt oly tárgyakra, melyeknek [...][8] birtoklása, használata, terjesztése tiltva van – nem terjed ki, annak elkobzása, értékesítése, megsemmisítése tárgyában intézkedni kell.

Az érvényesített kártérítési igény polgári perre utasítása a felhívott törvényhelyen alapszik.[9]

Ezen végzésem ellen a kézbesítéstől számított 15 napon belül az I. fokú rendőri büntetőbírósnál szóban, vagy írásban előterjesztendő I. fokú felfolyamodásnak van helye.

Erről értesülnek: *Takács Béla Sárospatak*

Sátoraljaújhely, 1950. 1950 ÁPR. 12. hó .. n[10]

Rendőrség városi és járási kapitánysága

Sátorajújhely

(körbélyegző)

Somos (?)^[11]

rendőri büntetőbíró

II. Takács Béla visszaemlékezése

1949 karácsonyán, mint I. éves pataki teológus, Karcsán és Pácinban voltam legátus, vagyis ünnepi követ. Ezt a szép küldetést bennem két érzés határozta meg: az idegesség és a félelem, amelyet az okozott, hogy a szolgálatomat a templomban kezdtem ugyan, de a rendőrségen fejeztem be. Ami az idegességet illeti, ezt a pácini gyülekezet az ünnep első napján észrevehette, mert a szószéken így olvastam fel az alapigét a Bibliából: „Mek...mek... megigazulván hit által, békességünk van Istennel a mi Urunk Jézus Krisztusban”. A karzat alatt a nagyobb lányok összesúgtak és kuncogtak. Ez azonban nem zavart, a fontos az volt, hogy a prédikációt hiba nélkül mondtam el.

A félelem ünnep másodnapján kezdődött, a karcsai parókián. Már indultunk a templomba, amikor kopogtattak a lelkészi hivatal ajtaján:

- Tessék! – szólt a lelkipásztor, és őszinte meglepetésünkre egy rendőr nyitott be.
- Jó napot – mondta, majd folytatta – Van itt valami Pilátus?
- Nem Pilátus – javította ki a rendőrt a lelkipásztor – hanem legátus – és rám mutatott, hogy én vagyok az.
- Mindegy, az a lényeg, hogy maga azonnal átjön velem Pácinba, a rendőrségre! – mondta a tizedes határozott hangon.
- De hát miért? – A kérdést egyszerre tettük fel a lelkipásztornak.
- Majd az őrmester elvtárs megmondja – válaszolt a tizedes. Köszönt, és távozott.

Nem tehettem mást, fogtam a táskámat, és elindultam Pácin felé, de egyedül, mert a tizedes kerékpárra ült, és azt mondta:

- Maga csak menjen, majd utolérem, más dolgom is van a faluban.

Pácinban előbb a parókiára mentem, hogy tájékoztassam a lelkipásztort a történetekről, majd szorongó érzéssel jelentkeztem a rendőrségen.

- Na, itt van a másik jómadár is! – kiáltotta az őrmester, arra utalva, hogy a mendikáns ott kucorgott egy széken. – Miért járták maguk a falut szombaton a harangozóval? – kérdezte az őrmester.

– Adományokat gyűjtöttünk a presbiterektől. Már több évszázados szokás, hogy a pataki Kollégium a karácsonyi, húsvéti, pünkösdi ünnepekre szétküldi a teológusokat a falvakba, városokba. Az istentiszteleti szolgálatért pénzt kapnak a diákok. A mendikáns alsóbb osztályú gimnazista, aki az ünnep két napján minden református családot felkeres, verssel köszönti a háznépet, és ő is kap pár forintot.

– Maga mennyit gyűjtött össze? – kérdezte az őrmester.

– Kétszáz, és valamennyi forintot, de még kapok majd adományt a lelkészi hivatalban is – válaszoltam.

– Ezt a pénzt azonnal adja át nekem! – utasított az őrmester.

– A pénz nincs nálam, a parókián levő táskámban van, és önnek nincs joga ezt tőlem elvenni. Igazolványom van a pataki Kollégiumtól, hogy szabályszerűen jártam el az adományok gyűjtésénél.

– Ilyen igazolványt, pecsétet én is tudok készíteni – szólt az őrmester, rövid pillantást vetve a papírra, majd így folytatta: – Maga itt marad, a mendikáns elmehet, mert ő a gyűjtött pénzt átadta. (De ahogy a mendikáns utóbb Patakon elmondta, az őrmester semmiféle nyugtát nem adott, a pénzt zsebre vágta.) Motorkerékpár berregése hallatszott, az őrmester elindult a körzetébe legátusvadászatra.

Közben beszélgetésbe elegyedtünk az ügyeletes rendőrrel, de ezt félbeszakította a küldöttség érkezése. Az egyházközségi gondnok, presbitertársával bejött az őrszobára, és azt kérte a rendőrtől, hogy addig engedjen ki, amíg elvégzem a templomi szolgálatot, majd visszatérve folytathatom a „rabságot”.

– Ezt csak az őrmester elvtárs engedheti meg, de ő most nincs itt – mondta az ügyeletes.

Déltájban megkérdezte a rendőr:

– Mit fog ebédelni?

– Biztosan hoznak majd ennivalót a parókiáról – válaszoltam.

Erre ugyan nem került sor. Végül az ügyeletes intézkedett, hogy hozzanak ebédet a számomra attól a szakácsnőtől, aki a rendőrök kosztjáról gondoskodik.

Estefelé megjött az őrmester. Eléggé rosszkedvűen, mert a vadászata eredménytelennek bizonyult. Legátusokat talált ugyan a környék református falvaiban, de pénzt nem sikerült zsákmányolni.

– Menjünk át a pénzért a parókiára – mondta az ügyeletesnek és nekem az őrmester. A két rendőr megjelenése legalább olyan hatást váltott ki a lekipásztornban és a családjában, mint Karcsán a rendőr látogatása. Hamarosan élénk vita, sőt parázs veszekedés alakult ki a lekipásztorn és az őrmester között arról, hogy elveheti-e tőlem a pénzt vagy nem? Az ingerült szóváltás végén a lekipásztorn felesége és a gyerekek már sírtak. Az őrmester belátta, hogy a pénzt nem kobo-zhatja el, bocsánatkéréssel távozott az ügyeletessel együtt, engem pedig otthagytak.

– Ez a gazember! – mérgelődött a lekipásztorn. Pácin, és a körzetébe tartozó falvak réme, a kulákok ádáz ellensége, most már téged is elfogatott, a pénzedet is vitte volna ez a rabló!

Vacsora után azt javasolta a lekipásztorn, hogy már ma este gyalogoljak át Karcsára, mert biztos, hogy kedden reggel a buszmegállónál ismét letartóztatnak. Elindultam tehát a sötétben Karcsa felé. Nem tagadom, nagyon féltem. Ezt a kellemetlen érzést betetőzte, hogy Karcsán a parókián sötétség fogadott. Hiába zörgettem ajtón és ablakon, egyik sem nyílt ki. Azt hittem, hogy a tornácon levő lócán töltöm az éjszakát. Szerencsére enyhe

idő volt, és szerencsére a lelkész és a felesége nemsoká hazajött, János napot köszöntöttek, mondta a lelkész, majd folytatta:

– Te hogy kerülsz ide? – Azt hallottuk, hogy az őrsön alszol, és holnap kísérnek be az újhelyi parancsnokságra.

– Igen, ez volt a terv, de szabadon engedtek – válaszoltam, és azt is elmondtam, hogy miért jöttem át Pácinnál Karcsára éjnek évadján. Reggel már nyugodtabban ébredtem, szálltam fel a Patakra induló autóbuszra. Pácinnál hiába keresett az őrmester a megállónál.

Már szinte elfelejtettem a karácsonyi legációm kalandjait, amikor 1950 májusában, egy rosszul stencilezett, a pontozott részekben tintaceruzával kitöltött szövegű levelet kaptam, amelyben a sátorajújhelyi rendőrbíró közölte, hogy az ellenem „engedély nélküli kéregetés” címmel indított eljárást megszüntette, mert a felszabadulás öt éves jubileuma alkalmából kihirdetett amnesztiában részesültem.

– Lám csak, személy szerint én milyen hálás lehetek a felszabadulásnak, az amnesztiának – gondoltam magamban. Mégis egyre jobban megerősödött bennem a gyanú: ha az őrmesternek sikerül tőlem kicsikarni a pénzt, nem jelent fel, nem kerültem volna a rendőrbíró elé koldulás vádjával. A mendikáns apját sem büntették meg azért, mert a kiskorú fia velem együtt, engedély nélkül kéregetett, tőle az őrmester elkobozta a pénzt, ezért nem jelentette fel törvénysértés miatt. Az őrmester rajtam úgy állt bosszút, hogy ellenem megindult a rendőrbírói eljárás, amiről nekem nem volt tudomásom.

A levelet ma is őrzöm, mintegy bizonyosságul annak, hogy nem vagyok büntetett előéletű.

Később megtudtam: az őrmester élete csúfosan ért véget. 1956 őszén a motorkerékpárját egy reggel a pácini út szélén találták meg; a holttestét, arca borulva, az út menti árokban, amelyben csak bokáig érő víz volt, de az őrmester belefutott.

A népítélet ismeretlen végrehajtói segítették át az őrmester gonosz lelkét a másvilágra.

Jegyzetek

---

[1] A pataki diákvilág anekdotakincse. III. köt. Harsányi István gyűjtése alapján, Fekete Gyula közreműködésével. Szerk.: Benke István, Bolvári-Takács Gábor, Egey Tibor, Király Zoltán, Lázár Oszkár, Szabó Csaba. Sárospatak, 1996. A kötetben Takács Béla további négy anekdotája közlésre került: 75-76., 109., 152-153. és 208. p.

[2] A rendőri büntetőbíráskodást a 65.000/1909.BM. sz. rend. (RT 1909. 1728. sz.) vezette be. Az intézményt a 320/1946. ME. sz. rendelet újrászabályozta. Az 1949. évi 19. tvr. (1949. december 4.) szerint a járásbírók hatáskörébe utalt kihágási eljárások - néhány kivételtől eltekintve - átkerültek a rendőrbírók hatáskörébe. A rendőrségi bíráskodást, a Nagy Imre-kormány hivatalba lépését követően, az 1953. évi 16. tvr. szüntette meg. Vö.: A magyar állam szervei, 1944-1950. Főszerk.: Boreczky Beatrix. Bp., 1985. 580-581. p.; A magyar állam szervei, 1950-1970. Központi szervek. főszerkesztő: Főszerk.: Boreczky Beatrix. Bp., 1993. 226-227. p.

[3] A dőlt betűvel szedett szövegrészek a rendőrség által kézzel, tintaceruzával beírt szavak, a géppel írt, stencilezett irat kipontozott részeire.

[4] Rendőri büntetőbíráskodás szabályai.

[5] Büntető Törvénykönyv.

[6] E bekezdés második mondata tintaceruzával át van húzva.

[7] Ekkor nyilvánították nemzeti ünneppé április 4-ét. (1950. évi 10. tvr.)

[8] Itt kb. fél sor szöveg gépirással törölve.

[9] Az előző és ez a bekezdés tintaceruzával át van húzva.

[10] A dőlt betűs rész dátumbélyegzővel van nyomtatva.

[11] Kézzel írt aláírás.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

9.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVIII

Julien Papp: 1848 Magyarországon: a katolikus egyház és a forradalom

Magyarországon az 1848-as forradalom március 15-én kezdődött Pest városában, közvetlenül a párizsi és bécsi forradalmak nyomán. A liberális ellenzék egyik politikusa, Lónyai Menyhért feljegyezte, hogy milyen „rémítő hatással voltak a párizsi februári napok az egész kontinensre”, hazájában pedig „a pesti forradalmat országszerte úgy tekintették az ország nemesei, mint egy lehetséges parasztfelkelés nyitányát”.^[1] A liberális nemesség egy másik vezéralakja, Podmaniczky báró, az úrbéri szolgáltatások jövőjéről töpreng naplójában és felteszi a kérdést, hogy „nem fogják-e igénybe venni a netalán lábra kapó izgatók a parasztek felkelését a nemesség ellen?”

Mindaz arra vall, hogy a magyar forradalom, amely a népek tavaszának egyik szimbolikus eseményévé fog kiteljesedni, nem csak liberális és nemzeti, hanem társadalmi forradalom is volt. Egyből a Grande Peur, a nagy félelem, jegyében fogant, felidézve a francia forradalom 1789-es nyarának hangulatát. Legfőbb illetve legtartósabb eredménye is a hűbéri viszonyok és szolgáltatások jogi kereteinek felszámolása lesz. Egyébként az, amit a „legalitás forradalmának” („törvényes forradalomnak”) szokás nevezni, nem lett volna lehetséges a bécsi felkelés gyakorolta nyomás és a magyar parasztlázadás fenyegetése nélkül.

Időrendben ugyanis a magyar forradalom két szakaszra oszlik: az első, a fentebb idézett „legális forradalom” időszaka, ami szeptemberig terjed, s amelynek során az ország alkotmányos monarchiává alakult, parlamenttel és felelős minisztériummal. A második periódus az 1848. szeptember 11-én kezdődő függetlenségi háborúé. Ekkorra az osztrák kormány visszaszorította az európai forradalmakat és hozzálátott a tavasszal tett engedmények visszavonásához. Válaszul 1849. április 14-én a magyar kormány deklarálja a Habsburg-ház trónfosztását és Magyarország de facto köztársaság lesz, habár hivatalosan az állam alkotmányos formája függőben marad az események miatt. Végül is a bécsi udvar a nemzetiségi mozgalmakra és I. Miklós cár csapataira támaszkodva leveri a magyar hadsereget és 1849. augusztus 13-án a fegyverletétel megpecsételi a szabadságharc sorsát.

Földrajzilag a magyar forradalomnak három neurálgikus pontja volt : Bécs, az osztrák főváros, ahol a központi kormány székel, innen irányítva Csehország és Magyarország adminisztrációját Habsburg fennhatóság alatt; aztán Pest és Buda, a Petőfi és társai köré tömörült radikális fiatalság legaktívabb központja, az ő akciójuk, és nevezetesen a cenzúra engedélye nélkül kinyomtatott 12 pont lett a március 15-ét kiobbantó esemény; a harmadik központ a magyar főváros, Pozsony (Pressburg, ma: Bratislava), ahol a francia rendi országgyűlésnek megfelelő diéta ülésezett. Ennek felső tábláját a főpapok és a mágnások, az alsótáblát pedig a köznemesség, a városok és az alsó papság képviselői alkották. Az 1847 novembere óta ülésező országgyűlés munkálatai az események hatására felgyorsultak, úgyhogy a Kossuth Lajos vezette liberális ellenzéknek sikerült egy egész sor politikai reformot és a hűbéri szolgáltatások eltörlését kiharcolnia, amit aztán a király április 11-én szentesített. Ekkor a diéta véglegesen feloszlott és júliustól kezdve a vitákat, majd az ország védelmének a szervezését a cenzusos szavazattal megválasztott népképviselői országgyűlés vitte tovább.

Az itt felvázolt általánosságokon túlmenően részletesebben kívánunk foglalkozni a katolikus klérusnak a forradalommal szembeni magatartásával, ami nagymértékben felöleli a laicizmus témáját. Mivel a klérus gazdasági, erkölcsi és szellemi hatalom, szószólói jelen vannak a politikai küzdelmek minden érzékeny pontján és állásfoglalásaik jól kifejezik az egyház és a forradalmi átalakulások eredményeként létrejött magyar állam viszonyát. Emlékeztetni kell arra, hogy a 16-17. században az ország törökök által megszállt középső és keleti részében a kálvinista és lutheránus tanok elég szabadon terjedhettek, míg a Habsburg fennhatóság alatt maradt nyugati részben igen erős katolikus ellentámadás bontakozott ki.^[2] Így a törökök

kiűzése után az ország politikai egységének visszaállítása az ellenreformáció jegyében zajlott, a protestánsok erőszakos megtérítésével és vallásszabadságuk drasztikus korlátozásával.

Egy alapvető rendelet, a III. Károly király által 1731-ben kiadott Carolina Resolutio kötelezte a protestánsokat a katolikus egyházat illető minden járandóság fizetésére és annak ünnepein való részvételre, papjaikat katolikus hatóságok ellenőrizték és nem tölthettek be közhivatalt, ha nem tettek esküt Szűz Máriára és a katolikus doktrína egyéb tényezőire. Mária Terézia (1740-1780) uralkodása idején pedig az egyházpolitika egy új ideológiával, a Regnum Marianummal gazdagodik, ami szerint az államalapító István király halálakor országát a Szűz Máriának ajánlotta, összekapcsolva ilyen módon a vallásos hűség és a politikai engedelmesség fogalmait. Ha II. József (1780-1790) felvilágosult abszolutizmusa el is ismerte a felekezetek sokféleségét, biztosítva többek közt a protestáns egyházak belső autonómiáját, a katolicizmus továbbra is államvallás maradt a szokásos hatalmi eszközökkel és előjogokkal.

A hosszú megszakítás után 1825-től ismét üléselő országgyűlés vitáiban a liberális ellenzék megpróbált a törvénykezés útján elégtételt szerezni több kérdésben, mint például a vegyes házasságok és az áttérések, vagy a vallási egyenlőség ügyében, ami szükségszerűen felvetette az állam felekezeti semlegességének igényét. Ezen kívül első ízben merültek fel olyan kérdések, mint a polgári házasság, a zsidók emancipációja és az egyházi javak szekularizációja. Ez utóbbinak négy fő célkitűzése volt: a főpapi jövedelmek megadóztatása, a papi tized eltörlése, a püspöki jövedelmek egy részének és az üresedésben lévő egyházi javak jövedelmeinek közcélokra való fordítása.[3] A különböző követelések a katolikus klérus szinte egyöntetű ellenállásába ütköztek. Az egyházi javak sérthetlenségét illető, több mint két évtized során felhozott érveket úgyszólván szintézisbe foglalta 1848 tavaszán Danielik János, a *Religio és Nevelés* szerkesztője.[4] Szerinte az egyházi javak ugyanolyan természetűek mint általában a magántulajdon, és még a parlamentáris eljárás se törvényesítheti a szekularizáció „bűnét”. Figyelmeztetett, hogy „a kommunizmus terjed, és szelleme a társaság legalsóbb rétegeiben izzó lávaként hömpölyög”, illetve hogy az egyházi tulajdon megsértése ötletet adhat a népnek a világi magántulajdon elleni támadásra is. Márpedig a pesti események után, az országgyűlés által elfogadott intézkedések forgatagában sor fog kerülni az egyházi dézsma eltörlésére is, annak ellenére, hogy a püspökök végül fenntartották álláspontjukat, miszerint az egyház legrégebb és legalapvetőbb tulajdonjogáról van szó.

A történetírás sok vonatkozásban elhallgatta ezeknek a márciusi napoknak a hangulatát és egyéb realitásait, és sajátos mítoszt gyártott a klérus állítólagos áldozatvállalásából. Így a két háború közt, a Horthy-rendszer keresztény nemzeti kurzusának megfelelően elterjesztették azt a magyarázatot, miszerint 1848-ban a katolikus egyház teljes mértékig azonosult a nemzet ügyével és egyöntetűen, saját kezdeményezésére lemondott a tizedről. Sőt, a kor egyik történésze, elhallgatva az alsó papság magatartását, döntő szerepet adott a püspöki kar hazafias áldozatvállalásának. Közelebbről megfigyelve, minden dokumentum azt bizonyítja, hogy a püspökök ellene voltak a dézsma megszüntetésének és hogy az alsóházban a papság képviselői a körülmények nyomása alatt cselekedtek. Elterjedt ugyanis a hír Pozsonyban egy 40000-es parasztsereg jöveteléről, ami általában megrettentette a birtokos osztályt. Visszaemlékezéseiben Kossuth így írta le ezt a jelenetet : „A jobbágyság felszabadítása meg lévén már szavazva, szép csendesén odasompolyogtam az emelvény elé, melyen a káptalanok követői ültek és szép csendesén azt mondtam nekik: »Urak, a földesúri dézsma megszűnt, természetes dolog, hogy a papi dézsmának is meg kell szűnni, szerezzék meg önök a magyar katolikus klérusnak azt a dicsőiséget, hogy maga mond le róla; ne várják, hogy én tegyem meg az indítványt, tegyék meg önök«; erre egyik közülük ennyit felelt: köszönöm a figyelmeztetést, mindjárt megteszem. Még most is nevethetném, amint visszaemlékezem, hogy egypár tisztelendő szomszédja miként rángatta a reverendáját, hogy »per amorem Dei« ne izéljen, de a derék ember bizony csak izélt. Megmondta, hogy káptalanja nevében örökre lemond a nép javára minden kárpótlás nélkül a dézsmáról, példáját több lelkes kollégái lelkes nyilatkozatokkal követték, ellene természetesen senki nem szólt, még a reverendaráingatók sem.”[5] Az igazság az, hogy a püspökök két nyelvet használtak, az egyiket a nyilvánosság számára, a másikat „belső használatra”. Kiderült, hogy már március 21-én a királyhoz fordultak és kérték, hogy éljen főkegyúri jogával a magyar kormány és annak esetleges szekularizációs tervei ellen. Szó sincs ebben a

feliratban a nemzet oltárán tett áldozatról, ellenkezőleg, a püspöki kar úgy tekinti a dézsma eltörléséről hozott törvényt mint az egyház ügyeibe való beavatkozást, ami ellen csak az uralkodótól remélhet védelmet.

A forradalom bukása után az esztergomi érseknek egy pápához intézett levele, illetve egy püspökkari határozat félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a dézsmáról való lemondás „az aktuális események nyomasztó súlyának” volt betudható. Az egyház megrémült a parasztfelkeléstől és megértette, hogy csak az „előre menekülés” mentheti meg birtokait a kisajátítástól. A kisebb rosszat választotta és utólag erényt kovácsolt a szükségből. A helyzet nagyon jól összehasonlítható 1789. augusztus 4-nek éjszakájához Franciaországban, amikor a nemesség és a klérus a Grande Peur légkörében lemondott kiváltságairól és az úrbéri szolgáltatásokról. „Különbség a magyarországi 48-as helyzethez képest, hogy itt nem szövegezték meg azonnal a lemondás nyomán keletkezett törvényjavaslatokat, így [...] az egyháznak volt lehetősége tompítani a határozaton.”[6]

De a dézsma témaköre távolról se meríti ki a katolikus egyháznak a magyar társadalomban elfoglalt helyével kapcsolatos vitákat. A továbbiakban felvetett kérdések se voltak újak, viszont a szólásszabadság légkörében ezek is kiéleződtek és egyidejűleg felszínre hozták a klérus belső tagozódását és ellentéteit. Már az 1843-44-es országgyűlésen az alsó papság egyik képviselője, Wurdá Károly győri kanonok volt az, aki síkra szállt olyan reformokért, mint a felekezeti egyenlőség, lényegében az állam és az egyházak szétválasztása. Ezek a kezdeményezések akkor általános felháborodást keltettek a papság körében, Wurdát megfosztották mandátumától. A többfrontos veszély láttán a katolikus egyház mozgósított, szövetségesek után nézett és tervbe vette politikai sajtótermék létrehozását illetve támogatását.[7] Az említett 1843-44-es diétát követően a püspökök és a káptalani követek több bizalmas összejövetelen tanácskoztak a követendő módszerekről. A káptalani követek 1844. október 27-én tartott külön értekezletükön úgy értékelték a helyzetet, hogy „mik ez ország gyűlésén szőnyegre hoztattak, és az ellenzék által pártoltattak, ha csakugyan országgyűlési határozatokká válnak [...] a katolika egyház politikai jogait le fogják rombolni, mostani állását éppen úgy alászüllyeszteni, mint ez már más katolika országokban [...] megtörtént. Úgy van [...] Az egyházi rendnek, ha a közhiedelem szerint voltak e honban valaha kényelmes napjai, azok már elmúltak, a vihar fejünk felett zuhog, a filozófia, mint Franchonban, már itt is tárogatja diadalt.”[8] A politikai mozgósítás egyik látható jele volt a katolicizmus és a konzervativizmus természetes szövetségének a hangoztatása. Ebben a szellemben írja 1847 márciusában a konzervatívok lapjának vezércikke, mennyire „fontos, hogy a papok elveikben a radikalizmus mezejére ne tévedjenek, hanem a józan konzervatív párt elemeit növeljék, mint a klérusnak természetes szövetségését. [...] A magyar klérusnak alkotmányos élete csak a konzervatív pártban vagy, valamint a radikális [párt] reá nézve a halál mérgeét hordja.”[9] E néhány előzmény ismerete szinte magától értetődővé teszi, hogy a katolikus klérus nem homogén testületként reagált 1848. március idusára és az azt követő hónapok változásaira.

A püspökök és az érsek képezték a klerikalizmus illetve az egyházi kiváltságok védelmezőinek élcsapatát. Amikor Ausztriával kitört a háború, a felső papság kevés kivétellel a nemzeti függetlenség ügye ellen fordult.[10] Ebben a helyzetben a császári seregeknek anyagi segítséget felajánló Hám János esztergomi érsek csak egy szélsőséges példa lehetne, viszont kollektív aktusról van szó a püspökök esetében, akik pásztorlevélben figyelmeztetik híveiket Windischgraetz hercegnek, a prágai felkelés vérbefojtójának bevonulásakor, hogy „főméltóságú Windischgraetz hercegnek mint főparancsnoknak és teljes hatalmú királyi biztosnak, az ország kibékeltetőjének magas rendeleteit nemcsak elfogadni, hanem pontosan teljesíteni, sőt a parancsa alatt lévő cs. és kir. hadseregek támogatása által üdvös céljainak kivételére segédkezet nyújtani tartozunk”. [11] Emellett 1849 márciusában, Hám munkatársa, Haynald Lajos megtagadta a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetését azon a címen, hogy ez ellenkezik az egyházi kormányzattal. Erre az „amúgy is bizalmatlan tömeg mintegy ostrom alá vette az érseki palotát, ablakait beverték. Haynaldnak később az utcán sem volt szabad mutatkozni.” [12] Végül az is jellemző, hogy az Országos Honvédelmi Bizottmány a felső papság több tagját hazaárulónak nyilvánította és javaikat elkobozta.

Amikor a háború küszöbön állt, az országgyűlés a népiskolai törvény tervezetének vitájával volt elfoglalva. Az Eötvös József-féle program kilátásba helyezte többek közt „közös” – azaz felekezeti különbség nélküli – iskolák felállítását; a vallásoktatást ki akarták venni a tanrendből, valamint a vasár- és ünnepnapokon kívül egy tanulót se lehetett volna templomba járásra kötelezni. Ami a tanári állásokat illeti, ezeket nem az egyház, hanem a minisztérium akarta betölteni nyílt pályázatok útján. A háború veszélye miatt a kormány – meg akarván őrizni az egyház jóindulatát és a nemzet egységét – engedékenynek mutatkozott és lényegesen tompított az eredeti elképzeléseken. Ezzel azonban pórul járt, mivel az országgyűlés többsége ellene volt minden engedménynek az oktatáspolitikai terén, a katolikus hierarchia pedig a legkisebb változtatást is az egyház ügyeibe való goromba beavatkozásként könyvelte el. Egy „Eszméledés a közös iskolák felállításáról Magyarországon és a miniszteriális eljárása felett” c. írásban, amely a katolikus egyház álláspontját kívánja összefoglalni, Rimely Mihály pannonhalmi főapát élesen támadta a miniszteri tervezetet, valamint az összes tervezett átalakítást, melyek szerinte 1848 tavasza óta megrendítették és megsemmisítésre ítélték az egyház évszázados kiváltságait.[13] Kiemelte az elemi iskolák kérdését, hogy még inkább elítélje a felekezeti megkülönböztetés nélküli intézmények tervezetét. Ez a dokumentum teljesen egybevág azzal a memorandummal, amit ezidőtájt, 1848 novemberében a püspöki kar intézett az október eleje óta a végrehajtó hatalom szerepét betöltő Országos Honvédelmi Bizottmányhoz.[14] Szerzői kijelentik: „Mi a vallásos nevelést és képzést a szociális élet és polgárzat nélkülözhetetlen alapjának tartván, a közös iskolákat, melyek a vallásos nevelés eszméjével ellentétben állnak, helyeselni nem tudjuk, és soha nem is fogjuk és róla egyenesen kimondjuk, hogy csak a vallás iránti közönyösséget, vagyis az elvallástalanodást fogják hathatósan elősegíteni”. Ellentámadása során a püspöki kar támaszkodott az egyházi illetve konzervatív hangvételű sajtóra, petíciók illetve gyűlések révén szándékozott mozgósítani a katolikus tömegeket. A kormány hangja mérsékelt, de erélyes. Szász Károly államtitkár közli a püspökökkel, hogy nem képviselik a közérdeket és hogy intézkedései meghoztalakor „könnyen és örömezt nélkülözi a magyarhoni püspöki kar egyébiránt nagyrabecsült helybenhagyását”. A kormány csak a nemzetgyűlésnek felelős, írja Szász, és ha teljes mértékben követte volna a többség akaratát, sokkal messzebbre mehetett volna a reformok terén. Egyébként a kormány élvezte egy sor neves közéleti személyiség és publicista támogatását, nem is beszélve az alsó papság egy részéről, melynek – úgy tűnik – többsége hazafiasnak és törvényisztelőnek bizonyult.

A felvilágosult abszolutizmus hagyatékának tudható be, hogy a magyar társadalom jó részének 1848-ban magától értetődő volt, hogy a papok az állam szolgái és ezért fizetik őket, jöllehet az elismert egyházakon belül nagy vitákat okozott ez a kérdés.[15] Több protestáns egyházi személyiség kiállt amellett, hogy az állam vegye teljesen kézbe az iskolák és az oktatás ügyét, illetve, hogy hagyja magára az egyházakat, ideértve a „pápisztát” is, ahogy azt a kálvinisták mondták.

Mindenesetre, a különböző felekezetek alsópapsága döntő szerepet játszott a liberális forradalomból kinőtt hatalom meggyökereztetésében. 1848 tavaszán a prédikációk mindenfelé a kormány támogatására, a nemzeti egység megőrzésére, a közbiztonság és a rend fenntartására intették híveiket, amikor pedig kitört a háború, az alsópapság sok tagja égő patriotizmusról tett tanúbizonyságot. A forradalom „legális” fázisában a papok voltak azok, akik magyarázták a tanulatlan paraszttömegeknek, hogyan kell értelmezni az új törvényeket. Így Debrecenben „Könyves Tóth Mihály [...] református lelkész arra oktatta híveit 1848. március 26-án [...], hogy a szabad földbirtok nem azonos a birtokok egyenlő mértékű felosztásával, két héttel később pedig arra figyelmeztette hallgatóságát, hogy az egyenlőség polgári társadalomban csak törvény előtti egyenlőség lehet.”[16] Az történt ugyanis, hogy sok helyen, vidéken és városokban, a lakosság szegényebb része minden adó megszüntetésével, sőt a magántulajdon felszámolásával azonosította a hűbériség eltörlését. A papok szintén fontos szerepet játszottak a parasztmozgalmak leszerelésében, amik ezidőtájt szórványos földfoglalásokban is megnyilvánultak. Sopronban például egy ferences szerzetes feljegyezte naplójában, hogy „a földművelők a város rétvét elfoglalták, ökreiket nemzeti kokárdával ékesítvén, reá hajtották a város vetéseire, a nemzetőrségtől a zászlót elragadták, s elől vitték három dobostól kísérettel, úgy hajtották kokárdás ökreiket”.[17] Ha legtöbbször az alsó papság teológiai perspektívában látta a forradalmi változásokat, úgy fogta fel ezeket, mint az evangéliumi testvériség eljövételét, voltak papok, akik profán irodalmi tevékenységre adták fejüket, vagy akik a szószékről minden vallásos konnotáció nélkül magyarázták

a politikai eseményeket.

Létezik aztán egy, az 1793-as francia „vörös papokhoz” hasonló kategória,[18] amely az egyház belső kritikájához kapcsolódik. Ennek a radikális alsópapságnak az egyik reprezentánsa, Mujszer József 1849-ben „A gyámság alól felszabadult katolika egyház teendője Magyarországon” címmel kiadott brosúrával vált nevezetessé.[19] A füzet kilenc cikkben foglalja össze a radikális papságok programját és követeléseit. Mindjárt az elején lesújtó képet fest a püspökökről és örül, hogy ezek nem támaszkodhatnak többé a Habsburg monarchiára, mivel ezentúl az állam a népszuverenitás elve szerint fog működni. Mujszer állítja, hogy a felső klérus tagjai mindig is a Habsburg-ház cinkosai voltak a nemzeti függetlenség ügye ellen, és hogy „a jezsuitizmus befolyása alatt magának a titkos políciának műszerévé aljasult[ak]”, kikel a fényes márványpaloták, valamint általában a püspökök pompaszeretete ellen, és meg van győződve, hogy a nép közömbösen fogadná utóbbiak javainak elkobzását, kiváltságainak megszüntetését. A papság erkölcsi züllésével ellentétben dicséret illeti nála a házasság intézményét és az átlagember életvitelét, valamint – ahogy ezt általában a radikális papság szószólói vallják – szerinte a cölibátus úgy tekintendő, mint a legsúlyosabb vétek az emberi természet és az állam érdeke ellen. Egy másik hasonló bűn az a dogma, miszerint a felszentelt pap nem léphet ki szolgálatából akarata szerint. Továbbá Mujszer azt is szerette volna, ha az egyházi szertartások nyelve a nép nyelve lenne és elítéli az olyan dolgokat, mint a böjtölés vagy a fülbegyónás, ami – különösen a búcsújáró helyeken – „több botrányt, mint buzgóságot” okoz. Ugyancsak ellene volt a szerzetesek tétlenséghez és lustasághoz vezető szegénységi fogadalmának, a kolduló rendek tevékenységének, melyek arra vezettek, „hogy babonákat terjesszenek a nép körében az adományok kicsikarása-kicsalása érdekében”. Kiállt még a polgári ruha és a szakáll viselése mellett, mert amint írja, „a valláshoz most se tartozik, mint előbb se tartozott, hogy valakinek simára borotvált, vagy szőrrel benőtt pofája van-e”. Ami az állam és az egyházak viszonyát illeti, Mujszer még a kormányt is bírálta, mivel ez fizetné a klérust csak azért, hogy megnyerje jóindulatát és a társadalmi békét. Számára a szekularizáció nem központi kérdés. Amint írja, az egyház függetlenségének megőrzéséhez az szükséges, hogy az állam „úgy tekintse a vallást, mint valamely filozófiai irányzatot, az egyházat pedig mint filozófiai társulatot, hasonlóan kezelje, mint bármely társadalmi egyesületet, kereskedelmi társaságot stb.” Ellentétben más radikális elemekkel, akik ellene voltak, hogy a klérus földet birtokoljon, szerzőnk nem tagadja ennek jogosságát, feltéve, hogy az ingatlan ne járjon kiváltságokkal és a társadalom hasznára legyen. Mindenesetre azok, akik papjaikat megválasztották, kötelesek lennének őket eltartani pénz- és természetbeni szolgáltatásokkal.

Mujszer József egy veszprémi egyházmegyéhez tartozó plébánián szolgált. Ennek püspöke, Zichy Domokos, „a leghatározottabban elutasított minden lényegi változást”, ami papjait foglalkoztatta, és amikor nyomásukra összehívta az egyházmegye tanácskozását, kikötötte, hogy kizárólag az általa meghatározott témákról lehet vitázni, és hogy a küldöttek legfeljebb tanácskozási joggal bírhatnának. Ebben a légkörben választották meg Mujszert Somogy megyében országgyűlési képviselőnek 1848 júniusában. Az országgyűlésben a népiskolai törvény vitája során tett felszólalásaival hívta fel magára a figyelmet, ez a kérdés foglalkoztatta leginkább. A közös iskolák tervezete mellett érvelve felhossa például személyes tapasztalatait: falujában három nyelv és négy vallás létezik – mondta – és az ilyen iskola áthidalhatná ezeket a különbségeket, egyben tompítaná a felekezeti ellentéteket. Nem helyeselte egyébként a tervbe vett intézkedések elnapolását azon a címen, hogy küszöbön áll a háború, továbbá ugyanilyen eltökéltséggel követelte az állam és az egyházak szétválasztását, ami elengedhetetlen feltétele lenne annak, hogy az oktatás költségei a közadókból fizetessenek.

Végezetül megemlíteném, hogy a 48-at követő történetírás – mind a dualista koré, mind a két háború közötti – eléggé lényegtelen jelenségként tüntette fel a forradalmi idők radikális papságának szerepét.[20] 1928-ban Meszlényi Antal azt írta, hogy kérészerű mozgalomról van szó, ami ellenszenves volt nemcsak a felső-, de az alsópapság körében is. Szerinte a sajtószabadság nevében kitergették az egyház belső ügyeit és megengedhetetlen hangon beszéltek a püspökökről. Jellemző, hogy a budapesti radikális papság 1848 áprilisi petícióját említve Meszlényi, hogy állítását bizonyítsa, csak 16 aláírásról szól, holott a papíron 30 szerepelt... Bizonyos, hogy nem mellékes eseményekről volt szó, hiszen a kezdeményezést több más hasonló követte, ahol egyébként jócskán fellelhetők a fentebb idézett Mujszer-brosúrában megfogalmazott követelések. Igaz,

hogy Mujszerrel ellentétben e szövegek szerzői, úgy tűnik, nem láttak ellentmondást a szekularizáció illetve az állam és az egyházak szétválasztása közt, melyeket egyidejűleg követeltek. Szintén megjegyzendő, hogy bizonyos egyházmegyékben ellentétekre került sor a papság liberális és radikális elemei között, mivel ez utóbbiak léptek fel a legmélyebb változások követelésével, elmenve a köztársaság kikiáltásának gondolatáig is.

Konkluzióként érdemes még emlékeztetni arra, hogy ezek a mozgalmak nemcsak a katolikus egyházat érintették, hanem protestáns és ortodox lelkészeket, sőt egyes rabbikat is. Ez utóbbiak egyike, Einhorn Ignác így írt: „Soha, de soha sem fogom eszemet bilincsekbe verni, szememet erőszakkal bekötni, nyakamat a papi hatalomvágy [...] járma alá hajtani”. Protestáns részről pedig visszatérhetünk a már idézett Könyves Tóth Mihályhoz, aki Családi Könyvében egyidejűleg a francia forradalom örökségéről tanúskodik: „Házamnál a város radikális gondolkodású tagjai csoportosultak [...] Olvasmányaim ez idő táján a francia forradalom filozófiai termékei valának [...] a francia forradalom és a francia irodalom tett exaltálttá és entuziasztává, annyira, hogy én az 1848-i nemzeti mozgalmakban, s a függetlenségi küzdelmekben öntudatosan, és a szó teljes ereje szerint lelkesülten vettem részt.”^[21]

Jegyzetek

Az előadás az 1848-as forradalmak és a franciaországi Szabad Gondolat (Libre Pensée) 160. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi konferencián hangzott el 2008. március 22-én Párizsban. A háromnapos rendezvényen 12 ország több száz hallgatója jelent meg. Ezúton mondok köszönetet az idézett magyar történészeknek, főként Fazekas Csabának, az interneten hozzáférhetővé tett forrásokért és tanulmányokért. (A Szerző.)

---

[1] Fenyő István: A centralisták az 1848-as forradalom kezdetén. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2002. 5-6. sz. [URL: <http://epa.oszk.hu>] – 2008. március 8.

[2] Fazekas Csaba: Az állam és az egyházak kapcsolata Magyarországon – egykor és ma. Kézirat. Elhangzott az „Egyházak és tolerancia Magyarországon” c. konferencián, Budapest, 2007. december 5. Online: www.fazekascsaba.hu – 2008. március.; Kecskeméti Károly: Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben (1790-1848). In: *Aetas*, 2000. 1-2. sz. [URL: <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/aetas>] 2008. március 8.

[3] Komár Éva: Az egyházi birtokok szekularizációjának terve a reformkorban. In: *A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei*, 2. 2001-2002. évi dolgozatok. Szerk.: Fazekas Csaba. Miskolc, 2002. [URL: <http://mek.oszk.hu/02100/02125>] 2008. március 8.

[4] Csorba László: Jogvédelem vagy kiváltságvédelem? Danielik János az egyházi vagyon „jogi természetéről” 1848-ban. In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1948-1918*. Szerk.: Sarnyai Csaba Máté. Bp., 2001. [URL: <http://mek.oszk.hu/04600/04672>] 2008. március 8.

[5] Uo.

[6] Uo.

[7] Fazekas Csaba, Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon. In: *Múltunk*, 2002. 3-4. sz. 427-475. p. [URL: <http://mek.oszk.hu/02200/02214>] 2008. március 8.

[8] Uo.

[9] Uo.

[10] Fazekas Csaba: Dokumentumok Haynald Lajos esztergomi főegyházmegyei irodaigazgató felfüggesztésének történetéhez (1849. május-június). In: *Századok*, 2001. 1. sz. 163-170. p. [URL: <http://mek.oszk.hu/02200/02214>] 2008. március 8. (továbbiakban: Fazekas, 2001.)

[11] Idézi: Spira György: A magyar nép története. II. (1526-1849). Bp., 1956. (7. kiadás) 189. p.

[12] Fazekas, 2001.

[13] Fazekas Csaba: Rimely Mihály pannonhalmi főapát a Batthyány-kormány iskolapolitikájáról. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2000. 2. sz. 98-109. p. [URL: <http://mek.oszk.hu/02200/02214>] 2008. március 8.

[14] Fazekas Csaba: Szász Károly kultuszminisztériumi államtitkár válasza a katolikus püspöki kar emlékiratára, 1848. december. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2002. 2. sz. 93-104. p. [URL: <http://mek.oszk.hu/02200/02214>] 2008. március 8.

[15] Zakar Péter: „Kossuth, a magyarok Mózesé”. Liberális egyháziak Kossuth-képe 1848/49-ben. In: *Aetas*, 2003. 3-4. sz. [URL: <http://www.aetas.hu>] 2008. március 8.

[16] Uo.

[17] Uo.

[18] Dommanget, Maurice: Enragés et curés rouges en 1793. Jacques Roux. Pierre Dolivier. Paris, 1993. 169. p.

[19] Fazekas Csaba: Ismeretlen egyházpolitikai röpirat 1849-ből. In: *Magyar Könyvszemle*, 2001. 4. sz. 454-466. p. [URL: <http://mek.oszk.hu/02200/02214>] 2008. március 8.

[20] Zakar Péter: Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848-49-ben. In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1948-1918*. Szerk.: Sarnyai Csaba Máté. Bp., 2001. [URL: <http://mek.oszk.hu/04600/04672>] 2008. március 8.

[21] Uo.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

9.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVIII

Konferencia Kelemen Didák emlékére Miskolc, 2008. április 17-18.

2008. április 17–18-án az MTA Miskolci Területi Bizottságának díszterme adott otthont annak a konferenciának, melyet a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, az MTA Miskolci Területi Bizottsága Nyelv és Irodalomtudományi Szakbizottság és a Minorita Rendtartomány szervezett „*Veritatem facere in caritate*”: *Kelemen Didák csodás élete és működése* címmel. Az ülészak többszörös céllal szerveződött meg: a Kelemen Didákkal kapcsolatos tudományos eredmények nyilvánossá tétele, a tudományos kommunikáció, valamint a további kutatások ösztönzése mellett a méltánytalanul háttérbe szorult minorita szerzetes alakjának népszerűsítését is feladatának tekintette. A konferenciához kettős évforduló biztosított alkalmat: a minorita szerzetes születésének 325, pappá szentelésének 300 éves évfordulója.

A konferenciát Kabdebó Lóránt professzor, valamint a védnökök nyitották meg: Német László SVD, a Magyar Püspöki Konferencia titkára; Surján László, a KDNP elnöke, az Európai Parlament képviselője; Ódor Ferenc, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei közgyűlés elnöke.

Az előadók különböző tudományterületek ismerői, kutatói, világi és egyházi személyek voltak, Kelemen Didák életéhez, munkásságához, szellemiségéhez és a korhoz különféle nézőpontokból közelítettek. Ahogy Kecskeméti Gábor, a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének igazgatója hangsúlyozta a konferenciát záró beszédében: a romantika kora előtti irodalmi episztémé jellemzője, a litterae fogalma éppen ezt a sokszempontú megközelítést igényli, így az egyetemi valamint akadémiai intézet kutatásaival összhangban vállalhatta a különféle közelítésmódok egy konferenciában történő összefogását.

Nem titkolt szándéka volt a konferenciának, hogy támogassa Kelemen Didák boldoggá avatásának a minorita atyák által újból felkarolt ügyét. A nyitóelőadás ezt tartva szem előtt, a boldog és a szent fogalmának tisztázására vállalkozott (Boda László).

A történettudományi előadások nyomán az érdeklődők képet kaphattak a minoriták nyírbátori történetéről (Horváth János), megelevenedett a 18. század elejének magyarországi politikatörténete (Horváth Zita). Kelemen Didák és a Károlyi család kapcsolatát (Gyulai Éva), valamint a 18. századi Magyarország felekezeti tagoltságát (Fazekas Csaba) is külön előadás részletezte. A 19. század végi történetírásban megjelenő Kelemen Didák-kép szintén a vizsgálódás tárgyát képezte (Csíki Tamás), miként a ferences levéltári irategyüttesek sorsa is (Borsodi Csaba).

A szép számú irodalomtörténeti érdekeltségű előadás egyrészt Kelemen Didák prédikációit vizsgálta: retorikai, homiletikai kérdéseket (Kecskeméti Gábor, Tasi Réka), a kompiláció szövegprodukciós eljárását (Halász Krisztina, Maczák Ibolya, Mercs István), a *Buza fejek* című prédikációskötet jellemző motívumait (Pál József) és a Károlyi Sándor temetési beszédében megelevenedő főúri eszményt (Fr. Kálmán Peregrin) állította a figyelem középpontjába. Teológiai érdekeltségű szövegeértelmezés tárgyát képezte a miskolci oltárszentelési beszéd (Fr. Bogdan Adamczyk). Elhangzott előadás a minorita iskoladrámák magyarországi történetéről (Kilián István), nyomdászattörténeti kérdésekről (Kernács Dorottya), s a Kelemen Didákhoz kapcsolódó csodák egy, eddig még kevésbé ismert forrásáról (Lengyelne Csöry Barbara). A 18. századi vallásos irodalomnak a magyar irodalmi nyelv kialakulására gyakorolt hatását is tárgyalta előadás (Szigeti Jenő).

Kelemen Didák lelkeségének megértéséhez a dinamisz teológiai fogalmának értelmezésével (Dobos Marianne), antropológiai kérdéssel (Szatlóczkyné Gajdóczki Zsuzsanna), a személyiségpszichológia

fogalmaival (Lubinszki Mária) járultak hozzá az előadók, életrajzában a ferences lelkiesség tetten érhetőségét vizsgálták (Fr. Kiss István Didák), valamint szó esett ennek a mai életre vonatkoztatható üzenetéről is (Fülöp Ákos, Siposné Majtényi Andrea). A ferences lelkiesség kérdéséhez kapcsolódva Assisi Szent Ferenc Porziuncula-élményéről is elhangzott előadás (Fr. Varga Imre Kapisztrán). Kelemen Didák áldozatos beteggondozói tevékenysége kapcsán a pestisről, annak orvosi, történeti és művészeti vonatkozásairól két előadó is beszélt (Felszeghi Sára, Rutkai-Órás Enikő), s az iskolaalapító Kelemen Didákra emlékezett a miskolci Fráter György Katolikus Gimnázium történetét vázoló előadás (Németh Gergely).

A konferencia a szellemi táplálék mellett a lelkieket is szem előtt tartotta: az első napot a Ternyák Csaba egri érsek által celebrált szentmise koronázta meg a minorita templomban, ezt követően a hívek Kelemen Didák sírja előtt imádkoztak a boldoggá avatásért. A konferencia résztvevői számára szervezett vacsora a szerzetes atyák bőkezűségét dicsérte.

Két nap alatt 6 ülészakon összesen 30 előadás hangzott el. A rendezvényt mindkét nap élénk érdeklődés kísérte, a hallgatóságban nemcsak a különböző szakterületek kutatói voltak jelen, hanem a katolikus papság és a szerzetesrendek képviselői is, továbbá egyetemi hallgatók, a katolikus gimnázium diákjai valamint a város értelmisége is szép számban képviseltette magát.

(Tasi Réka)

[a cikk elejére](#), [a vissza a tartalomjegyzékhez](#).

9.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMVIII

Ötvös László:
**A Bihari Református Egyházmegye története. Az egyházi élet
hétköznapijai.**
Karcag, Bihari Református Egyházmegye, 2006. 175 old.

Nem véletlenül kapott megbízást a szerző a Bihari Egyházmegye történetének megírására, hiszen már három egyházmegye története jött ki a nyomdából tolla alól. Egyháztörténelemből doktorált, részt vesz a Doktorok Kollégiuma Egyháztörténeti Szekciójának munkájában, sőt Irodalmi Szekciót alapított és vezet eredményesen. Egyháztörténeti, néprajzi, irodalomtörténeti munkássága ismert és jó hírt szerzett neki. Nem idegen tőle az újságírás. Közkinccsé tudja tenni írásait. Bibliagyűjteménye a határokon túl is nevet szerzett neki. Bibliakiállítással járja a gyülekezeteket és a világi közművelődési intézményeket. Kiadta hasonmás formában Szenci Molnár Albert két revideált biliakiadását (Hanau, 1608 és Oppenheim, 1612) és Komáromi Csipkés Györgynek Leydenben 1718-ban kinyomatott bibliafordítását. Szépíróként is letette névjegyet az irodalom asztalára. Verseskötetei közkézen forognak.

A Bihari Egyházmegye történetéhez széleskörű forrásfeltárást végzett. Áttekintette a nyomtatott irodalmat, aztán az egyházmegye, az egyházkerület és az egyházközségek levéltárainak anyagát. Megtudjuk, hogy az 1552-ben alakult egyházmegye 60 egyházközségből állt, de ez a szám az évszázadok során apadt. Na nem azért, mert megszűntek volna egyházközségek, hanem mert az egyházmegye határait többször átrajzolták és több egyházközséget máshová csatoltak. A legnagyobb érvágás Trianonnal következett be, amikor Romániához csatolták jó részét. A megmaradt egyházmegye neve is többször változott. A jelenlegi 1952-ban alakult ki. Szomszédos magyarországi egyházmegyéktől kapott egyházközségeket, így 28 egyházközség tartozott hozzá. Az azóta eltelt időben két egyházközség beolvadt más egyházközségbe és hosszú ideje 26 egyházközségből áll. A Tiszántúli Református Egyházkerület kilenc egyházmegyéjéből a bihari a legkisebb.

A könyv szerkezete világos és az anyag természetéhez igazodik. Először az egyházmegye történetét ismerteti, majd az egyházmegye espereseinek, aztán a tiszántúli püspököknek a névsorát adja. Külön fejezetben kap helyet az egyházmegye elnöksége története. Az esperesek és gondnokok történetét egyenként tárgyalja, de már csupán 1952-től. A *Bihari Egyházmegye gyülekezetei* című fejezet adja a munka gerincét. Betűrendben találja az olvasó az egyes egyházközségek történetét. Aztán minden egyházközség történetét követően az 1952-től ott szolgált lelkipásztorok életrajzát. A kötet végén bőséges irodalomjegyzék, valamint német- és angol nyelvű összefoglalás van.

Az olvasó helyzetét rendkívül megkönnyíti, hogy az egyházközségek története betűrendbe van rendezve. Így nincs helye rangvitának az érintettek között. Mindegyik azért van ott, ahol van, mert az ABC-ben úgy következik a neve.

E szép és nélkülözhetetlen munka hozzáférhetővé teszi a Bihari Egyházmegye történetét egyházközségekig és lelkipásztori életrajzokig menően. A világi történetírás számára is hasznos feldolgozás, mert egy régió, vagy egy település történetének megírásához anyagot szolgáltat, továbbá megjelöli az arra vonatkozó forrásokat. Másfelől azért is fontos, mert olyan évtizedek történetét tárgyalja, amely évtizedek a történelemben ritkán tapasztalt körülményeket teremtettek az egyházak számára. Hivatalos programja volt az akkori pártállamnak az egyházak és vallások mielőbbi teljes megszüntetése. Komoly eredményeket ért el ezen a téren, aminek a hátrányát az egyházak ma is érzik, alapvető célkitűzését tekintve azonban – legalábbis rövid távon – kudarcot vallott. Az egyház túlélte. Ezeket az évtizedeket mértéktartó tárgyilagossággal idézi meg Ötvös László, de megidézi az 1990 óta eltelt jó másfél évtizedet is, mindezzel elévülhetetlen érdemeket szerzett, a tudománynak komoly szolgálatot tett.

A kötet szerkesztéséről néhány kritikai megjegyzés azért ide kívánkozik. Miért kellett a belső használatra szánt, munkajellegű lektori véleményt leközzölni, különösen a kötet elején? Ez a lektori vélemény kizárólag a szerzőnek szólt, csupán rá tartozik, amennyiben figyelembe vette azt részlegesen, vagy egészében akkor okafogyottá vált a publikálása, amennyiben pedig nem vette figyelembe, akkor meg különösen kerülendő a közlése. Lehetett volna a lektortól a végző, általa is elfogadott szövegvariáns elé íratni egy lektori ajánlást, amelyben szakvéleményt adva ajánlja az olvasónak és használónak a könyvet. A berettyóújfalui templom tornyába hajdan elhelyezett emlékeztető iratnak elől, a gondnok előszava utáni közlése kilóg a könyv szerkezetéből. Annak a Berettyóújfalu történetéről szóló szakasznál van a helye. Mindezekről eltekintve hiánypótló munkát tart kezében az olvasó, amihez gratulálni lehet a szerzőnek és az egyházmegye vezetőségének. Utóbbinak azért, hogy gondja volt e munka megíratására és pénzt áldozott kiadására. Példát vehetnek más egyházmegyék is a sikeres békési kezdeményezésről.

(Csohány János)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)